

Biserka Dumbović Bilušić

Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao kulturnog naslijeđa

Biserka Dumbović Bilušić
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Zagrebu
HR – 10 000 Zagreb, Mesnička 49

UDK: 930.85(497.5):002.63
7.025.3(497.5):002.63
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific paper
Primljen/Received: 1. 2. 2014.

Ključne riječi: krajolik, kulturni krajolik, kulturno naslijeđe, prepoznavanje, dokumentiranje, razvrstavanje

Key words: landscape, cultural landscape, cultural heritage, recognizing, documenting, classifying

Brojni kulturni krajolici Hrvatske zabilježeni su u literaturi i stručnim istraživanjima, ali unatoč tome što su izdvojeni kao zasebna vrsta kulturnog naslijeđa još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri prepoznati, vrjednovani i zaštićeni. Jedan od razloga jest u tome da unatoč mogućnostima zakonske zaštite nije uslijedila detaljnija razrada kriterija i standarda njihova prepoznavanja, dokumentiranja i vrjednovanja za potrebe upisa u Registar kulturnih dobara Hrvatske. Na temelju analize literature i dokumenata međunarodnih organizacija koje se bave pitanjima kulturne baštine u radu su istraženi međunarodni pristupi i metode prepoznavanja, razvrstavanja i dokumentiranja kulturnih krajolika. Na temelju dosad provedenih istraživanja autora te analizom i usporedbom s međunarodnim pristupima predložen je model razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj koji se nadovezuje na glavne kategorije UNESCO-a. Na teritoriju Hrvatske zastupljene su sve tri glavne kategorije krajolika unutar kojih se po svojim obilježjima i načinu formiranja prepoznaju različite vrste. Unutar kategorije namjerno oblikovanih krajolika izdvajaju se perivoji, parkovi i vrtovi te pojedini tipovi urbanih, industrijskih, lječilišnih, fortifikacijskih i ostalih krajolika vezanih uz različite institucije. U kategoriji organski razvijenih krajolika razlikuju se ruralni i poljodjelski krajolici; urbani krajolici nastali spontanom razvojem; pojedini fortifikacijski krajolici; krajolici posvećenih mjesta, krajolici prometnica (putova, cesta i željeznica), arheološki krajolici i krajolici mora. U asocijativne krajolike ubrajaju se krajolici posebne povezanosti s mitskim ili vjerskim sadržajem, krajolici nadahnuća, krajolici sjećanja (memorijalni krajolici) i slično. Preduvjet za prepoznavanje i razvrstavanje kulturnih krajolika jest odgovarajuće dokumentiranje, koje u obliku baze podataka obuhvaća podatke o svim čimbenicima

kulturnog krajolika organizirane prema određenoj strukturi po kojoj se opisuju njihova obilježja i međuodnosi. Dokumentiranje kulturnog krajolika obuhvaća podatke o njegovim kulturnim i prirodnim sastavnicama, materijalnim i nematerijalnim obilježjima, te osim opisnih uključuje fotografske i kartografske prikaze. Rad je doprinos metodama prepoznavanja, dokumentiranja i razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj, sukladno međunarodnim standardima i metodologijama.

UVOD

Poznato je da Hrvatska posjeduje brojne vrste kulturnih krajolika, iako nisu u dovoljnoj mjeri prepoznati, vrjednovani i zaštićeni.¹ Bez obzira na to što nisu prepoznati i zaštićeni zakonskim putem, postoje zabilježeni u literaturi i brojnim stručnim istraživanjima. Jedan od razloga da je prepoznavanje i zaštita kulturnih krajolika kao posebne vrste kulturnog dobra² još uvijek na početcima jest činjenica da unatoč mogućnostima zakonske zaštite nije uslijedila detaljnija razrada kriterija i standarda njihova prepoznavanja, dokumentiranja i vrjednovanja za potrebe upisa u Registar kulturnih dobara Hrvatske. Do danas je u Registar, od ukupno više od 8000 upisanih kulturnih dobara (nepokretnih, pokretnih te nematerijalne baštine) uvršteno svega 10 kulturnih krajolika.³ Primjena stručnih načela i standarda konzervatorskog djelovanja obveza je koja proizlazi iz međunarodnih i europskih konvencija, povelja, preporuka, deklaracija i sl., koje je Hrvatska prihvatila i ratificirala. Cilj ovoga priloga jest provesti istraživanje dokumenata

1 Dumbović Bilušić, B.; Obad Šćitaroci, M. (2007): Kulturni krajolici u Hrvatskoj - identifikacija i stanje zaštite, *Prostor*: 2(34) (2007), 15 (2007); 260-271.

2 Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, NN 69/99, čl.2, ... krajolici i njihovi dijelovi koji svjedoče o čovjekovoj prisutnosti u prostoru, a imaju umjetničku, povijesnu i antropološku vrijednost.

3 Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015., Ministarstvo kulture, srpanj, 2011.

međunarodnih organizacija⁴ vezanih uz prepoznavanje i razvrstavanje kulturnih krajolika kao početne etape vrjednovanja kako bi se na temelju usporedbenih kriterija potaknulo utvrđivanje odgovarajućeg modela primjenjivog u Hrvatskoj. Rad je doprinosio metodama prepoznavanja i razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj, sukladno međunarodnim standardima i metodologijama.⁵ Očekivani rezultat je prijedlog modela razvrstavanja i dokumentiranja kulturnih krajolika, a praktična se primjena očekuje u Ministarstvu kulture pri izradi odgovarajućih podzakonskih dokumenata – pravilnika, smjernica, uputa.

STANJE PRAVNE ZAŠTITE KULTURNIH KRAJOLIKA U HRVATSKOJ

Kulturno naslijeđe je *skupina dobara naslijeđenih iz prošlosti koje ljudi identificiraju neovisno o vlasništvu, kao odraz i izraz svojih vrijednosti, vjerovanja, znanja i tradicija koje su u stalnom procesu razvoja. Ono uključuje sve aspekte okoliša koji proizlaze iz međusobnog djelovanja ljudi i mjesta u vremenu*.⁶ Svi oblici kulturnog naslijeđa koji se prepoznaju i štite temeljem Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara nazivaju se kulturnim dobrima. S obzirom na stupanj kulturnog značaja⁷ kulturna dobra mogu biti međunarodne, nacionalne, regionalne i lokalne razine. U Hrvatskoj se kulturno naslijeđe dijeli u dvije glavne grupe: materijalno i nematerijalno. Materijalno se dalje razvrstava u nepokretno, pokretno te na kulturne krajolike. U nepokretna kulturna dobra ubrajaju se povijesne građevine, kulturno-povijesne cjeline, memorijalna područja i obilježja te arheološka nalazišta. Prema *Pravilniku o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske*⁸ kulturni krajolici su izdvojeni u posebnu grupu i podijeljeni u dvije grupe: kulturni krajolik/krajobraz i povijesni krajolik koji uključuje memorijalna područja. Perivoji, vrtovi, parkovi i ostale vrste pejzažne arhitekture nisu prepoznati kao kategorija UNESCO-vo namjerno oblikovanog krajolika, već su uključeni u povijesne cjeline (tablica 1).

U Registar kulturnih dobara RH do sada su upisani sljedeći krajolici: kulturni krajolik (memorijalno područje) otoka Daksa, 2005., kulturno-povijesna cjelina Velikog Tabora,

4 Misli se na dokumente međunarodnih stručnih organizacija (UNESCO, ICOMOS, IFLA, IUCN) koji su utvrđeni u formi konvencija, povelja, preporuka, smjernica ili uputa za postupanje s kulturnom baštinom, posebice krajolicima.

5 Ovaj članak je prvi dio rada koji se odnosi na metode prepoznavanja, razvrstavanja i dokumentiranja, a drugim se člankom planiraju obuhvatiti metode vrjednovanja krajolika kao kulturnog naslijeđa.

6 COE, *Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, 2005., Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo, NN 5/07.

7 Povelja iz Burre za mjesta kulturnog značaja (*The Burra Charter: Charter for Places of Cultural Significance*) usvojena 1981., nadopunjena 1999. godine definira pojam kulturnog značaja koji označava estetsku, povijesnu, znanstvenu, društvenu ili duhovnu vrijednost za prošlost, sadašnjost i buduće generacije. Kulturni značaj sadržan je u samom mjestu, njegovoj građi, smještaju (setting), uporabu, povezanostima, značenjima, vezanim mjestima i srodnim objektima.

8 Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske, NN 89/11.

2007., kulturni krajolik (arheološko područje) Starogradsko polje, 2008., kultivirani krajolik na području dvoraca Bela I i Bela II, 2009., kultivirani krajolik - lokalitet Bucavac, 2011., kultivirani krajolik - lokalitet Takala, 2012., kultivirani krajolik sjeverozapadne Vodnjanštine s arheološkim, etnološkim i sakralnim spomenicima, 2012., kulturni krajolik otočja Palagruža, 2013. te kulturni krajolik otoka Veli Brijun, 2013. godine. Organski razvijani, ruralni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivičko prigorje koji pripada krajoliku velikog mjerila i zauzima površinu od oko 300 km² zaštićen je Rješenjem o preventivnoj zaštiti 2008. i 2011. godine.

ODREĐENJE KULTURNOG KRAJOLIKA U MEĐUNARODNIM POVELJAMA

Iako konceptualno podrijetlo pojmova „krajolik“ i „kulturni krajolik“ seže u sredinu 19. stoljeća, pojam „kulturni krajolik“ ušao je u općeprihvaćenu uporabu u konzervatorskim krugovima nakon donošenja *Konvencije o zaštiti svjetskog kulturnog i prirodnog naslijeđa*, usvojene na Generalnoj konferenciji UNESCO-a 1972. godine.⁹ Konvencija je prepoznata kao jedinstveni međunarodni dokument za prepoznavanje i zaštitu integralne, kulturne i prirodne baštine iznimne, univerzalne vrijednosti. Međutim, to nije bilo realizirano sve do 1992. godine kad je *Konvencija* nadopunom kriterija postala prvi međunarodni pravni instrument za zaštitu kulturnih krajolika.¹⁰ *Odbor svjetske baštine*, začetnik metode praktične primjene koncepta krajolika unutar vlastitih predložaka djelovanja preuzeo je s jedne strane koncept kulturnog krajolika od akademskih krugova kulturne geografije, a s druge, zamisao o potrebi očuvanja prostorne baštine, odnosno okoline povijesnog spomenika razvijala se u konzervatorskim i krugovima UNESCO-a već od *Venecijanske povelje* 1964., *Washingtonske povelje* ICOMOS-a, 1987., *Preporuke o očuvanju i suvremenoj ulozi povijesnih područja*, 1976., itd. Kulturni krajolik postao je novi entitet naslijeđa, okvir za prepoznavanje mnogih mjesta koja u različitom stupnju ilustriraju ne samo kombinacije i obilježja, već i međudjelovanje kulturnih i prirodnih čimbenika.¹¹ Prema određenju UNESCO-a, kulturni krajolici *predstavljaju složena djela prirode i čovjeka, prikazuju razvoj ljudskog društva i naselja tijekom vremena, pod utjecajem fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti svojeg prirodnog okoliša te vanjskih i unutarnjih društvenih, ekonomskih*

9 Donošenjem Konvencije o svjetskom naslijeđu (*World Heritage Convention, The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*), UNESCO, 1972. godine kulturni krajolik službeno postaje vrsta naslijeđa.

10 Revizija Operativnih smjernica (*Operational Guidelines*) Konvencije temelji se na preporukama koje su bile pripremljene na međunarodnom sastanku stručnjaka UNESCO-a, La Petite Pierre, Francuska, u listopadu 1992. godine.

11 Pojedini krajolici su na temelju iznimnih rezultata takvog međudjelovanja prepoznati kao krajolici iznimne, opće (univerzalne) vrijednosti (*Outstanding Universal Value*). Od 1992. godine kriteriji kulturnih krajolika značajno su revidirani, a uključili su izmjene i dopune *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* iz 1999. godine, članke 35-42.

VRSTE KULTURNOG NASLIJEĐA KULTURNIH DOBARA u Hrvatskoj		
MATERIJALNO NASLIJEĐE	NEPOKRETNO: POJEDINAČNO	Sakralni sklop Povijesna zgrada: sakralna, sakralno-profana, stambena, javna, stambeno-poslovna, obrambena, itd. Urbana oprema, javna plastika Memorijalno obilježje Memorijalna građevina Arheološko nalazište (kopneno, podvodno)
	NEPOKRETNO: POVIJESNA CJELINA	Povijesne cjeline naselja (gradskih, seoskih, industrijskih, ostalih) Memorijalna područja i obilježja Arheološka nalazišta i područja (kopnena i podvodna) Vrt, perivoj, park i ostale vrste vrtne arhitekture
	POKRETNO	Arhivsko gradivo Muzejska, etnografska građa Knjižnična građa Sakralni predmeti, arheološki predmeti Likovna umjetnost, primijenjena umjetnost Glazbeni instrumenti Znanost i tehnika, prijevozna sredstva i ostalo
	KULTURNI KRAJOLIK	Kulturni krajolik/krajobraz Povijesni krajolik (memorijalno područje)
NEMATERIJALNO NASLIJEĐE		Izvedbene umjetnosti Usmena predaja, izričaji, jezik Običaji, obredi i svečanosti Umijeća, vještine Tradicijski obrti

Tablica 1: Vrste kulturnog naslijeđa modificirane prema Pravilniku o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara RH
Table 1: Types of cultural heritage under the Ordinance on the form, content and manner of keeping the Register of Cultural Property of the Republic of Croatia

i kulturnih snaga. Također obuhvaćaju raznolike pojavnosti međudjelovanja čovjeka i njegova prirodnog okoliša.¹² Važno obilježje kulturnih krajolika kao izrazitih, jasno određenih geografskih područja jest da su oni iznimna i jedinstvena dobra, koja reprezentiraju složeno djelo čovjeka i prirode te imaju sposobnosti ilustrirati bitne i različite kulturne elemente takvih regija.¹³ Navedeni se stavovi zasnivaju na Sauerovoj klasičnoj definiciji da su kulturni krajolik oblikovale kulturne grupe iz prirodnog krajolika. Kultura je sredstvo, prirodni prostor - medij, a kulturni krajolik je rezultat.¹⁴

Osim u konzervatorskim i krugovima Svjetskog naslijeđa, tijekom posljednjih desetljeća kulturni se krajolik počeo afirmirati i kao akademski vrlo značajna tema.¹⁵ Istodobno je Odbor Svjetske baštine u kasnim 1980-im godinama, potaknut neuspjehom imenovanja područja Lake District u Velikoj Britaniji na Listu svjetskog naslijeđa, uvidio potrebu uključivanja na listu, osim prirodnog, i krajolika oblikovanog i stvorenog čovjekovim djelovanjem. I prije donošenja Konvencije o zaštiti kulturnog i prirodnog naslijeđa temom zaštićenih područja bavila se Međunarodna organizacija

za očuvanje prirode i prirodnih resursa, IUCN.¹⁶ Prema njihovim kriterijima, zaštićena područja (*Protected Areas*) uključuju: kulturne i krajolike mora (*Cultural Landscape/ Seascape*), koji posjeduju posebne estetske vrsnoće, a rezultat su međudjelovanja čovjeka i prirode. Ta se kategorija u osnovi odnosila na prirodna područja koja se koriste čovjekovim aktivnostima za turističke i rekreacijske sadržaje. Imajući u vidu da definicija kulturnog krajolika treba biti primjenjiva za sve kulture svijeta i krajolike različitih obilježja, delegati konferencije UNESCO-a održane 1992. godine jednoglasno su se složili oko teze da kulturni krajolici ilustriraju razvoj ljudskog društva i naselja tijekom povijesti, pod utjecajem fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti. Na listu kulturnog naslijeđa trebali bi biti izabrani na temelju svoje iznimne vrijednosti jasno određenog zemljopisnog područja i njihove sposobnosti da ilustriraju bitne i različite kulturne elemente takvih područja.

U određenju je istaknuto povijesno i ekološko razumijevanje i prepoznavanje obilježja kulturnih krajolika. Na taj se način brišu podjele koje odvajaju kulturno od prirodnog naslijeđa, a pozornost se usmjerava i na vrijednosti nematerijalnih sastavnica krajolika ugroženih utjecajima razvoja i globalizacije. Zajedničko i nedjeljivo naslijeđe sadržano u kulturnom krajoliku u kojemu je u cijelosti naglašeno međudjelovanje čovjeka i prirode donekle nadomješta

12 UNESCO, (1992.): World Heritage Convention, čl. 36 i 37.

13 Nav. dj., čl. 35.

14 Sauer, C.O. (1926.): *The Morphology of Landscape*, "Publications in Geography", 2(2): 25.

15 Brojni autori iz različitih područja (kulturna geografija, antropologija, ekologija, arheologija, povijest...) kao što su: Aitchson, J.; Antrop, M.; Appleton, J.; Casey, E. S.; Cosgrove, D.; Fairclough, G.; Jellicoe, G.; Jellicoe, S.; Melnick, R.; Naveh, Z.; Palang, H.; Pedrol, B.; Relph, E.; Rössler, M.; von Droste, B. i ostali započeli su s istraživanjima i objavom radova vezanim uz pitanja krajolika.

16 International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources, ranije The World Conservation Union (IUCN).

današnju fragmentiranost naslijeđa.¹⁷ Zaključci *Konferencije o autentičnosti*, održane u Nari 1994. godine, među svojstvima iznimne vrijednosti osim autentičnosti, uvode i kontekstualnost, na način da povijesno mjesto (*Site*) koje uključuje i krajolik treba biti prepoznato u svom širem društvenom, povijesnom i fizičkom okruženju. Drugi ključni pojam prepoznavanja i određenja kulturnog krajolika jest njegova cjelovitost - integritet, koji mora biti povezan s obilježjima koja su vrjednovana na cijelom području te u njegovim pojedinačnim sastavnicama. *Deklaracija o očuvanju okoline mjesta i struktura kulturnog naslijeđa*¹⁸ i *Vienna Memorandum*¹⁹ iz 2005. godine, pored navedenoga, naglašavaju da povijesna područja, u koja se ubrajaju i kulturni krajolici, izvode svoje značajke i različiti karakter iz višeznačnih međudnosa sa svojim fizičkim, vizualnim, duhovnim i ostalim kulturnim kontekstima i okolinama. Zbog toga je potrebno razvijati odgovarajuće planske alate i strategije za zaštitu i upravljanje područjima koja oblikuju smještaj, odnosno okolinu (*Setting*) kulturnog naslijeđa. Pojedini teoretičari zastupaju gledište da je određenje kulturnog krajolika suprotno od elitističkog, jer je priznavanjem kulturnih krajolika kao kulturnih dobara mnogim mjestima/krajolicima dana mogućnost za ispunjavanje kriterija iznimne vrijednosti. Na taj je način pojedinim mjestima omogućeno izdvojiti se od svoje bezlične okoline te postati spomenikom spontanog i zajedničkog rada zajednice određenog razdoblja. *Kulturni krajolik kao spomen na nepoznatog radnika*²⁰ pritom utjelovljuje zajednički rad brojnih nepoznatih graditelja.

ODREĐENJE KULTURNOG KRAJOLIKA U EUROPSKIM POVELJAMA

U *Preporuci o zajedničkom očuvanju područja kulturnih krajolika kao dijelu krajoličnih politika* koju je donijelo Vijeće Europe 1995. godine, krajolik je bio opisan kao *formalni izraz brojnih odnosa koji postoje u određenom razdoblju između pojedinaca ili društva i mjestopisno određenog teritorija, čija je pojavnost rezultat djelovanja prirodnih i ljudskih činitelja ili njihovom kombinacijom tijekom vremena*.²¹ Tu se kao bitno određenje kulturnog krajolika navodi topografski određeno područje, stvoreno od različitih kombinacija kulturnih i prirodnih elemenata, kojima se ilustrira razvitak društva, naselja, arhitekture i njihova karaktera u vremenu i prostoru.

Prema određenju *Preporuke o Europskom kulturnom naslijeđu* koju je 2000. godine donijelo Vijeće Europe područja

kulturnog krajolika su: *posebna, zemljopisno određena područja, oblikovana različitim utjecajima ljudskih (antropogenih) i prirodnih činitelja, koji ilustriraju razvitak ljudskog društva tijekom povijesti, koji je stekao društvene i kulturne vrijednosti na različitim teritorijalnim razinama, čiji karakter i određenje u vremenu i prostoru predstavlja odraz načina korištenja zemlje (teritorija) i aktivnosti, vještine ili različite tradicije, ili se ocrta u literaturi i umjetničkim djelima, ili je mjesto na kojem su održani povijesni događaji*.²² Prema vrlo širokoj, opće prihvaćenoj definiciji krajolika u *Europskoj konvenciji o krajoliku*,²³ krajolik je *područje, opaženo od čovjeka, čiji je karakter rezultat međusobnog djelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika*.²⁴ Takvim određenjem krajolik je prepoznat kao entitet, sastavljen od dinamičkih sustava, formiran međudjelovanjem prirodnih i kulturnih elemenata u određenom prostoru i vremenu.

KATEGORIJE KULTURNIH KRAJOLIKA

Uvođenjem kulturnog krajolika kao vrste naslijeđa u *Konvenciji o Svjetskom kulturnom i prirodnom naslijeđu*, prepoznate su i usuglašene tri glavne kategorije:²⁵

- I) krajolik koji je oblikovan sa svjesnom namjerom čovjeka
- II) organski razvijeni krajolik: reliktni i kontinuirani
- III) asocijativni krajolik.

Navedenom podjelom kulturni krajolici poredani su od: (I) krajolika koji je oblikovao čovjek s određenom namjerom, (II) potpuno uređenog krajolika tijekom zajedničkog utjecaja čovjeka i prirode, do krajolika (III) koji su najmanje oblikovani djelovanjem čovjeka, ali mogu biti visoko vrjednovani.²⁶

Namjerno oblikovani krajolici

Kategorija kulturnih krajolika koju je najjednostavnije prepoznati je krajolik oblikovan s namjerom čovjeka. Najočiti su primjeri perivoji, parkovi i vrtovi, oblikovani iz estetskih razloga, najčešće, ali ne uvijek povezani s religijskim ili drugim vrstama monumentalnih zgrada i graditeljskih sklopova, kao što su primjerice: Lednice-Valtice, Versailles, i ostali (sl. 1). Kategorija krajolika stvorenog i nastalog svjesnom namjerom čovjeka, tj. vidljivo oblikovani kulturni krajolik podijeljena je u podkategorije odnosno vrste:²⁷

22 COE (2000.a): *Recommendation on European Cultural Heritage*.

23 COE (2000.b): *European Landscape Convention*.

24 Nav. djelo, čl.1.

25 *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, 1999.b: čl. 39-42.

26 Von Droste, B.; Plachte, H.; Rössler, M. (1995.): *Cultural Landscapes of Universal Value*, 37.

27 Sukladno prepoznavanju kulturnih krajolika prema *Konvenciji o Svjetskom naslijeđu*, ICOMOS je uspostavio *Međunarodni znanstveni komitet za kulturne krajolike (International Scientific Committee on Cultural Landscape, IFLA)* sa zadaćom pojašnjenja kategorija kulturnih krajolika te za izradu osnovnih smjernica za dokumentiranje (*inventory*). Izrađen je dokument, *Worldwide Basic Inventory/Register Card for Cultural Landscape*. Prema tom dokumentu podjela na kategorije kulturnih krajolika usklađena je s UNESCO-*vim Operational Guidelines*.

17 Pressouyre, L. (2007): *Introduction*, u: *ICOMOS International Day for Monuments and Sites-Cultural Landscapes*, Annual Report (ur. Zangheri, L.), ICOMOS, Roma: 18.

18 ICOMOS, (2005.): *Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas*, Xi'an.

19 UNESCO, (2005.): *Vienna Memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture - Managing the Historic Urban Landscape*, Vienna.

20 Fowler, P. J. (2001.): *Cultural Landscapes: Great Concept, Pity about the Phrase*, u: *The Cultural Landscape. Planning for a Sustainable Partnership Between People and Place*, (ur. Kelly, R.): 77.

21 COE (1995.): *Recommendation on the Integrated Conservation of Cultural Landscape Areas as Part of Landscape Policies*.

1 Namjerno oblikovani krajolik – Versailles
(preuzeto s: <http://whc.unesco.org/en/list/1006/gallery/> [01. 12. 2012.])
Clearly designed landscape - Versailles
(downloaded from : <http://whc.unesco.org/en/list/1006/gallery/> [01. 12. 2012.])

- botanički vrtovi i krajolici oblikovani iz znanstvenih ili utilitarnih razloga: arboretumi, izložbeni, proizvodni i kućni vrtovi, voćnjaci i sl.
- javni perivojni prostori i artefakti: trgovi, perivojni trgovi, parkovi, perivoji, krajolici sjećanja, groblja, avenije, memorijalna stabla i sl.
- perivoji i vrtovi uz monumentalne zgrade i/ili sklopove: reprezentativni perivoji uz dvorce i ustanove, lječilišni perivoji, samostanski vrtovi i sl.

Prema pojašnjenju *Povelje o povijesnim vrtovima i perivojima* iz Firenze, povijesni vrtovi često izražavaju *kozmički značaj i idealizirane slike svijeta*.²⁸ U čestim slučajevima oblikuju i povijesno mjesto kao memorijalni krajolik koji je povezan s velikim povijesnim događajima, poznatim mitovima i pričama; to mogu biti mjesta bitke ili subjekti slavnih slika.

Organski razvijeni krajolici

Organski razvijeni krajolici pripadaju kategoriji onih čiji je današnji izgled stvoren i oblikovan u međuodnosima, povezanostima i odgovornosti prema svom prirodnom okolišu. Takvi krajolici odražavaju proces razvitka u svojem obliku i obilježjima sastavnica.²⁹ Dije se u dvije podkategorije:

- reliktni ili fosilni krajolik čiji je razvojni proces dovršen ili naglo prekinut, a uključuje povijesna i prapovijesna mjesta (mogu biti arheološka), napuštene zajednice i sl. (primjerice: Cilento and Vallo di Diano, Lopé-Okanda...)
- kontinuirani krajolik koji je i u suvremenom društvu zadržao svoju djelatnu ulogu usko povezanu s

28 ICOMOS-IFLA, *Međunarodni komitet za povijesne perivoje* donio je 21. svibnja 1982. *Povelju za zaštitu povijesnih vrtova i perivoja: Charter on the Protection of Historic Parks and Gardens*, Firenca.

29 *** (2005.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, čl.10.

tradicijom načinom života, a čiji je razvojni proces još u tijeku. Istodobno predstavlja značajne materijalne dokaze svojega razvitka tijekom vremena. (primjerice: Hallstatt-Dachstein / Salzkammergut; Val D'Orcia, Toscana...)

Glavno obilježje organski razvijenog kulturnog krajolika čini jasno uspostavljen međuodnos ljudskih aktivnosti i prirodnog okruženja. Taj je međuodnos određen brojnim čimbenicima koji uključuju topografiju, klimatske uvjete i ostale fizičke elemente okoliša te čovjekovo djelovanje. Tehnološki, društveni, ekonomski i politički čimbenici bitno su odredili način i doveli su do formiranja današnjeg izgleda organski razvijenih kulturnih krajolika.³⁰ Živučići, organski razvijani kulturni krajolici su dinamični, mogu reprezentirati vrlo dugotrajni, kontinuirani razvoj, često i dug nekoliko tisućljeća, ili se mogu razvijati razmjerno brzo. Sastavljeni su od materijalnih i nematerijalnih sastavnica, a razvrstavaju se i vrednuju prema funkcionalnim obilježjima i očuvanim obilježjima povijesnog razvoja. Određujući, glavni elementi ove kategorije krajolika jesu kontinuitet trajanja i spontani razvoj, koji su imali važnu ulogu u njihovu razvoju u prošlosti kroz međudjelovanje čovjeka i prirode.

Organski razvijani, kontinuirani krajolik uključuje vrste, kao što su: povijesni urbani i ruralni, agrikulturni, povijesni krajolici tradicijskih vještina - etnološki krajolici, industrijski krajolici i sl.³¹ (sl. 2, 3). Svojim su razvojem tijekom povijesti krajolici ove kategorije povećavali, dodavali i mijenjali uzorke i način korištenja ilustrirajući razvoj zajednice i uzorke korištenja zemljišta. Povijesni ruralni krajolici, kao najučestalija vrsta spontano razvijanog krajolika reprezentiraju uzorke poljoprivrednog zemljišta tijekom povijesti, koji su vidljivi kroz elemente kao što su: podjela posjeda i parcelacija, ogradni zidovi, elementi zaštite od bujica, vjetrova i sl. To mogu biti i linearni krajolici, kao što su sustavi navodnjavanja ili regulacije, kanali te prometni putovi željeznica i cesta, planinarskih putova i sl. Organski razvijeni krajolici velikog mjerila na svom području mogu uključiti i elemente namjerno oblikovanog krajolika.

Asocijativni krajolici

Kategorija asocijativnih kulturnih krajolika danas je jedna od glavnih kategorija na *Listi svjetskog naslijeđa*, a opravdava se sposobnošću i moći krajolika za izražavanje snažnih religijskih, umjetničkih i kulturnih povezanosti, u većoj mjeri s prirodnim elementima, nego s prisutnošću

30 Primjeri ljudskih tehnoloških intervencija vrlo su ilustrativni u europskim okvirima. Primjerice, u Nizozemskoj je čovjekovim utjecajem od nekoliko stoljeća, nizom hidrotehničkih mjera i radova oblikovan prepoznatljiv krajolik, ili kao što je Fenlands u istočnoj Engleskoj gdje je do danas očuvan tradicijski krajolik vjetrenjača.

31 Fosilni ili reliktni kulturni krajolici na listi *Svjetskog naslijeđa* jesu: u V. Britaniji: Stonehenge, Avebury and Associated Site; Paphos na Cipru i Delos u Grčkoj. Industrijski kulturni krajolici jesu: rudnici Rammelsberg i povijesni grad Goslar u Njemačkoj te Ironbridge George u V. Britaniji.

2 Industrijski krajolik – Rammelsberg, Goslar
(preuzeto s <http://whc.unesco.org/en/list/1020/gallery/> [01. 12. 2012.])
Industrial landscape - Rammelsberg, Goslar
(downloaded from: <http://whc.unesco.org/en/list/1020/gallery/> [01. 12. 2012.])

3 Organski razvijeni krajolik – Val D'Orcia, Toscana
(preuzeto s: <http://whc.unesco.org/en/list/1026/gallery/> [01. 12. 2012.])
Organically evolved landscape Val D'Orcia, Toscana (downloaded from: <http://whc.unesco.org/en/list/1026/gallery/> [01. 12. 2012.])

materijalnih, kulturnih obilježja.³² Asocijativni krajolici povezani su povijesnim, religijskim, kulturnim, simboličkim ili drugim vezama s elementima prirodnog područja kao mjesta povijesnih događaja, nadahnuća za umjetnička djela, glazbu i literaturu; kao mjesta religijskog i duhovnog značenja; mjesta ljudskih stradanja, protesta, bitki, ratnih razaranja, mjesta sjećanja i sl. To su krajolici gdje je međudjelovanje ljudi i krajolika snažnije povezano s idejama i vjerovanjima, tako da ovi krajolici jasno odražavaju društvene i kulturne odnose između čovjeka i njegova okruženja. Materijalni elementi kulturne prisutnosti mogu biti neznatni ili potpuno izostati, a povezanosti se primarno odnose na prirodne elemente.³³ Asocijativni krajolik može biti prirodni, nepromijenjeni krajolik s povezanim kulturnim, estetskim ili doživljajnim vrijednostima³⁴ (sl. 4).

Razvitak zaštite asocijativnog krajolika, gdje raznolikost tradicijskih kultura ovisi o krajoliku i uvjetovana je njime, doveo je do određenih korekcija i dopuna u pristupu *Svjetskeg naslijeđa*. Kategorija asocijativnih krajolika u novije se vrijeme dopunjuje pojmom *umjetnički*, koji uključuje i

literarni izričaj, a pojam *kulturni* uključuje povezanost s povijesnim događajima i tradicijama. Također se naglašava uloga i značaj nadahnuća i umjetničkih povezanosti s kulturnim krajolikom. Pri tome asocijativni kulturni krajolik može uključiti i putove i ostale linearne krajolike, koji mogu biti fizički entiteti ili mentalne slike ugrađene u duhovnim, kulturnim tradicijama i praktičnom djelovanju čovjeka. Obilježja asocijativnog kulturnog krajolika mogu uključiti nematerijalne (akustičke, kinetičke, olfaktorne...) elemente, kao što su vizualni (uzorci svjetla, boje i sjene u krajoliku, itd.).

VRSTE KULTURNIH KRAJOLIKA

Postojeća podjela na tri kategorije kulturnih krajolika dosad se, tijekom dvadesetak godina primjene, pokazala nedostatnom. U stručnim se raspravama otvaraju pitanja mogu li se agrikulturni, industrijski i urbani krajolici naći unutar kategorije oblikovanog, organski razvijenog ili asocijativnog krajolika. Primjeri pojedinih kulturnih krajolika pokazuju da mnogi od njih imaju značajke više od jedne kategorije propisane *Operativnim smjernicama* UNESCO-a, te da svaki ponaosob nije moguće bez poteškoća opisati u okviru glavne kategorije.³⁵ Osim toga, predloženo je da se kategorija kulturnih krajolika, promatrana zbog povezanosti između čovjeka i njegova prirodnog okoliša, određuje i prema kriteriju *IV Smjernica*,³⁶ kao *iznimna vrijednost tipa građevine, arhitektonskih i tehnoloških sklopova i krajolika koji ilustriraju značajno stanje u povijesti čovječanstva*.³⁷ Time se otvara mogućnost prepoznavanja i ostalih vrsta

32 *** (2005.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*: čl. 39.

33 Opseg prirodnih obilježja oblika povezan s kozmičkim, simboličkim, svetim i kulturnim značajkama krajolika može biti vrlo širok i obuhvaćati zemlju i more: brda, otočje, oceane, klifove, rijeke, jezera, plaže, obronke brda, šume.

34 To mogu biti mjesta: a) povezana s povijesnim događajima, sjećanja u prirodi povezana s važnim povijesnim događajima; b) povijesne vrijednosti (paleontološki, geološki krajolici). Vrijednosti habitata su obuhvaćene naglašeno s prirodnim, a manje s kulturnim; c) scenske lokacije i vizualno upečatljivi elementi, monoliti, stijene i sl.; d) povezana sa značajnim ljudima i kulturnim aktivnostima; e) pretežito prirodna mjesta koja su tijekom vremena postala povezana s rekreacijskim korištenjem i ostalim društvenim aktivnostima (kampiranja); f) povezanost s mitološkim sadržajima, mitovima, folklorom, povijesnim događajima i tradicijama; g) s duhovnom i/ili religijskom povezanosti koja može biti spojena s upečatljivom topografijom; h) izraz estetskih ideja/ideala/vještina oblikovanja; i) povezanosti s umjetničkim aktivnostima, literaturom, slikarstvom, glazbom - što povećava razumijevanje i doživljaj krajolika; j) povezanosti s pojedinačnom ili grupnom memorijom i sjećanjima.

35 Fowler, P.J. (2004.): nav. dj., 28.

36 *** (2011.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, art. 51.

37 Siririsak; Akagawa (2007.): *Cultural Landscape in the World Heritage List: Understanding on the Gap and Categorisation*, u "City and Time", 2(3): 16.

4 Asocijativni kulturni krajolik - Uluru-Kata Tjuta
(preuzeto s <http://whc.unesco.org/en/list/1021/gallery/> [01. 12. 2012.])
Associative cultural landscape - Uluru-Kata Tjuta
(downloaded from: [//whc.unesco.org/en/list/1021/gallery/](http://whc.unesco.org/en/list/1021/gallery/) [01. 12. 2012.])

kulturnih krajolika, kao što su povijesna urbana i arhitektonska područja.³⁸

Ruralni krajolici

Ruralni krajolici su dosad najzastupljenija vrsta na *Listi Svjetskog naslijeđa* zahvaljujući njihovom dugotrajnom prepoznavanju. Prepoznavanju ruralnog krajolika u SAD-u pridonio je *National Park Service* koji je 1984. godine prvi put službeno uveo pojam povijesnog ruralnog krajolika. Bio je definiran kao zemljopisno određeno područje koje posjeduje značajnu koncentraciju, povezanost i kontinuitet elemenata krajolika u jedinjenih čovjekovim korištenjem i prošlim događajima te estetikom planskog ili fizičkog razvoja. Razlikuje se od okružujuće okoline po vizualnim promjenama, prostornoj organizaciji, gustoći, mjerilu i starosti: po povijesnoj dokumentaciji, različitim povezanostima i uzorcima razvoja.³⁹ Povijesni ruralni krajolik bio je korišten, oblikovan, uređivan i prilagođavan ljudskim aktivnostima, kao odraz svakodnevnih tradicijskih djelatnosti, kao što je poljodjelstvo, rudarenje, ribolov i slično. Pojavnost korištenja i djelatnosti čovjeka prisutni su u obilježjima krajolika, a očituju se u načinu korištenju i namjeni zemljišta; uzorcima i prostornoj organizaciji; odgovornosti prema prirodnom okolišu; kulturnim tradicijama; mreži putova; linijama razgraničenja; vegetaciji i poljoprivrednim kulturama; naseljima, stambenim

38 Preporuka o očuvanju i suvremenoj ulozi povijesnih područja (*Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*), donesena na konferenciji UNESCO-a u Nairobiju 1976. godine, prvi put uvodi pojam povijesnih i arhitektonskih područja (*Historic and Architectural Areas*). Povijesna i arhitektonska (uključujući i vernakularna) područja obuhvaćaju svaku grupu zgrada, struktura i otvorenih prostora uključujući arheološka i paleontološka mjesta, sastavljena od ljudskih naselja u urbanoj i ruralnoj okolini, čija je kohezija i vrijednost prepoznata s arheološkog, arhitektonskog, prapovijesnog, povijesnog, estetskog i sociokulturnog stajališta.

39 Melnick, R. (1984.): *Cultural Landscapes: Rural Historic Districts in the National Park System*, 8.

i gospodarskim zgradama te ostalim građevinama; arheološkim mjestima, opremi prostora te elementima malog mjerila.⁴⁰ Ruralni krajolik, kao širi pojam, obuhvaća izgrađena i neizgrađena područja koja mogu biti seoska naselja i ostali oblici gradnje za stanovanje, rad, proizvodnju te neizgrađene poljodjelske površine. Poljoprivredni (agrarni) krajolik kao vrsta unutar ruralnog ne uključuje naselja. Prema kriterijima *English Heritage*⁴¹ određujući kriteriji za prepoznavanje povijesnih ruralnih krajolika kao baštine su pripadnost povijesnim razdobljima, koja se određuju kao prapovijesno, antičko, srednjovjekovno, te razdoblja 19. i 20. stoljeća.

Urbani krajolici

Pojam urbanog krajolika u okviru zaštite kulturnog naslijeđa javlja se od sredine 1970-ih godina i može se smatrati jednim od pokretača zamisli kulturnog krajolika. Suvremene rasprave o problemima razvoja pojedinih povijesnih središta gradova potaknule su njihovo sagledavanje u okviru koncepta urbanog krajolika.⁴² Urbani krajolici sastoje se od prirodnog okoliša, topografije, fizičkih i prirodnih obilježja, koja su tijekom procesa urbanizacije djelomično ili potpuno promijenjena stratigrafijom uzoraka izgrađenih i otvorenih prostora, zgrada i infrastrukturnih građevina. Sa stanovišta urbane morfologije urbani se krajolik definira kao *ukupno stanje razvitka i inovativnih rješenja prilagođenih lokalnim uvjetima i mjestopisnim obilježjima svog prostornog smještaja*, koji skladnim međudjelovanjem između čovjeka i okoliša zajednički stvaraju njegov *genius loci*. Urbani

40 Isto: 9.

41 ***(2012.a): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Rural Landscapes*.

42 Storelli, C. (2003.): *The City as Heritage*, u: "Towns and Sustainable Development", 8. ... Kulturni krajolik svoj sofisticirani oblik sadrži u povijesnim gradovima (*cityscapes*) kao što su npr. povijesna središta Rima, Pariza, Praga ili Downtown New Yorka.

krajolik se interpretira i kao vizualna percepcija posebnih kvaliteta pojedinih područja, uključujući estetske i morfološke, kao što su pogledi, vizure i pristupi, izgrađene i otvorene graditeljske i urbane karakteristike te geomorfologija teritorija. Urbana područja su u prostornom, funkcionalnom i vizualnom odnosu sa svojom okolinom (*Setting*) koja doprinosi njihovom značenju, kulturnom značaju i vrijednostima.

Urbani krajolik je živi teritorij koji obilježavaju povijesni razvoj s tragovima prošlih naraštaja kao odgovorom na ograničenja i mogućnosti pripadajućeg prirodnog okoliša. On je izraz i odraz vremena i zajednica koje su ga oblikovale, njihovih intelektualnih i pragmatičnih stavova, tehničkih dostignuća i gospodarskih mogućnosti. Sukladno tome povijesni urbani krajolik može se promatrati kroz prepoznavanje posebnih vrsnoća u povijesnom urbanom prostoru - gradu. Određuju ga jasna morfologija i prepoznatljive sastavnice, kao što su izgrađene strukture, otvoreni prostori, uzorci, funkcije i dr., promatrane na način kojim određuju njegov karakter. To znači da se sagledava način na koji su se izgrađeni i otvoreni prostori razvijali tijekom povijesti, što su bile dinamike razvoja čiji su rezultat urbani uzorci i ostala očuvana obilježja urbanih prostora. Urbani krajolik koncipiran je od elemenata koji određuju njegova obilježja i karakter, a uključuju namjenu prostora, prostornu organizaciju, urbane uzorke, vizualne odnose, topografska obilježja, vegetaciju, zgrade i sve elemente tehničke infrastrukture, uključujući građevine malog mjerila, detalje konstrukcija i sl.⁴³

Krajolici vezani uz ustanove i institucije⁴⁴

Među kategorijom krajolika vezanih uz različite ustanove izdvajaju se industrijski krajolici, koji su opisani kao *ostatci industrijske kulture koji imaju povijesnu, tehnološku, društvenu, arhitektonsku ili znanstvenu vrijednost*, a uključuju zgrade, tehnologiju i prostore koji odražavaju fizičke i društvene procese povezane s industrijom.⁴⁵ Prepoznavanje i razvrstavanje krajolika kao industrijskog podrazumijeva povezanost teritorija i industrijske infrastrukture sa staništa funkcionalnih i kulturno-povijesnih gledišta. Povijesni industrijski krajolik uključuje postrojenja, različite tvornice ili rudnike, povezane s pripadajućom okolinom. S obzirom na lokaciju industrijskog sklopa, on može biti ruralni i urbani industrijski krajolik.⁴⁶ Važno obilježje industrijskog krajolika je integritet, koji osim glavnih tvorničkih zgrada čine i prateće zgrade za pojedine funkcije (uprava, skladišta, energetska postrojenja) te industrijska infrastruktura, čime se prezentiraju uzorci cjelovitog industrijskog procesa.

43 UNESCO (2005.): *Vienna Memorandum*.

44 ***(2012.b): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Institutional Landscapes*.

45 TICCIH/ICOMOS (2003.): *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*.

46 Belfor, P. (2002.): *English Industrial Landscapes - Divergence, Convergence and Perceptions of Identity*, „Industrial Archaeology Review“, 20 (2): 22.

Takav pristup omogućuje sagledavanje industrijskog krajolika kao zasebnog prostornog entiteta, za razliku od jednostavnog prepoznavanja pojedinih industrijskih zgrada ili grupa zgrada. Koncept industrijskog krajolika koristi se za vrjednovanje materijalnih ostataka industrijskog naslijeđa, pridajući mu pri tome novo značenje i uvjete prilagodbe novom načinu korištenja.⁴⁷

Ostale vrste „institucijskih“ krajolika vezane su uz zdravstvene, lječilišne, turističke, rekreacijske i edukacijske sadržaje, vojne sklopove i ostale javne djelatnosti.

Prepoznati su i religijski ili posvećeni (sakralni) krajolici⁴⁸ povezani uz sakralne zgrade (katedrale, crkve, samostane...), obilježja i građevine (križni put...) ili uz arheološke ostatke. Mogu pripadati različitim povijesnim razdobljima, od prapovijesnih ritualnih mjesta do krajolika pojedinih stiskih razdoblja.

Krajolici mora

Pojam kulturnog krajolika u *Konvenciji o Svjetskom naslijeđu* iz 1992. godine u okviru pojma „krajolik“ (*Landscape*) uključio je i „krajolik mora“ (*Seascape*).⁴⁹ Uobičajeno značenje pojma „krajolik mora“ jest *slika i pogled na more*. Međutim, u istraživačkim pristupima krajolika mora određenje je prošireno na *krajolik mora i susjedna granična područja otvorenih voda, uključujući i poglede s kopna na more i s mora prema kopnu, duž obalne linije*, te opisivanje *utjecaja na krajolik na dodiru mora i kopna*.⁵⁰ Prema važećoj definiciji zaštićenih krajolika/krajolika mora (*Landscape/Seascape*) to je područje *zemlje, obale i mora, gdje je međudjelovanjem čovjeka i prirode tijekom vremena stvoreno područje različitog karaktera značajnih estetskih, ekoloških i/ili kulturnih vrijednosti, često visoke biološke raznolikosti. Očuvanje integriteta takvih tradicijskih međudjelovanja vitalno je za zaštitu, održavanje i razvoj takvih područja*.⁵¹

Obalni, otočni i krajolici mora u primorskim su zemljama važni elementi u stvaranju nacionalnog identiteta i kulturne povezanosti, s važnom ulogom u povijesti i razvitku zemlje.⁵² Važan su gospodarski resurs, privlačan za razvoj turističkih i rekreacijskih sadržaja, kao vrijednost koja pridonosi vrsnoći života lokalne zajednice. Krajolici

47 Od 1970-ih godina Velika Britanija je postigla vidne rezultate i glavni je inicijator u promicanju industrijskih krajolika kao mjesta Svjetske baštine te je imala veliku ulogu u ustrojnoj organizaciji TICCIH (*The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage*) s ciljem stvaranja teorijske osnove i praktične metodologije za istraživanje i za intervencije u industrijskoj baštini. Alfrey, J.; Clark, C. (1993.): *The Landscape of Industry: Patterns of Change in the Ironbridge Gorge*, Routledge, London.

48 ***(2012.c): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Religion and Ritual post-AD410 Landscapes*.

49 Phillips, A. (1998.): *The Nature of Cultural Landscapes - A Nature Conservation Perspective*, „Landscape Research“, 23(1):24.

50 Hill, M.; Briggs, J.; Minto, P.; Bagnall, D.; Foley, K.; Williams, A. (2001.): *Guide to Best Practice in Seascape Assessment*, 11.

51 *Prema World Heritage Convention* (1992.) kategorija V. *Protected Landscapes/Seasapes*.

52 Primjerice: Velika Britanija (Engleska, Wales), Irsko, Italija i Francuska, kao zemlje koje su prepoznale značenje obalnih i krajolika mora te su poduzele mjere za očuvanje njihova karaktera, za razliku od Hrvatske koja je svjesna vrijednosti, međutim bez poduzimanja potrebitih mjera.

mora posebnost su Pacifičkih otoka, prepoznati kroz povezivanje s iskustveno poznatim morskim putovima kojima su bile povezane tradicijske zajednice.⁵³ Osim toga, brojni su krajolici i krajolici mora, posebno na Pacifičkim otocima ujedno i krajolici legenda i priča (*Storied Landscapes*). Snažna, zajednička povezanost fizičkih oblika prirodnih i kulturnih čimbenika usmenom predajom, pričama i legendama, koje govore o putovanjima junaka i predaka, bogovima i legendarnim likovima, daje krajoliku mora dodane, asocijativne vrijednosti.⁵⁴

PREPOZNAVANJE SASTAVNICA I OBILJEŽJA KULTURNOG KRAJOLIKA

Različita obilježja kulturnog krajolika izdvajaju ga od ostalih vrsta kulturnog naslijeđa i njegove okoline. Za razliku od graditeljskog naslijeđa, kulturni krajolik istovremeno postoji kao artefakt - zasebni entitet i kao sustav.⁵⁵ Kulturni krajolik sadrži prirodne i antropogene elemente; uključuje uzorke i oblike iz raznih povijesnih razdoblja, a njegova se pojavnost i značenje kontinuirano razvijaju i mijenjaju. Stoga je u pristupu zaštiti važno razumijevanje stalne dinamike i složenih odnosa sadržanih u kulturnom krajoliku kao integralnom, prirodnom i kulturnom sustavu, širokog raspona različitih sastavnica koje se sagledavaju kao cjelina. Analizom definicija kulturnog krajolika vidljivo je da su suvremeni pristupi usmjereni prema procesima i teritorijalnoj određenosti, dinamici i međudjelovanju, a manje prema slici i uzorku, što ih razlikuje od ranijeg, pojednostavljenog poimanja krajolika usmjerenog na vizualne dojmove te kao dijela pejzažnoga prizora. Diskurs se u posljednjim desetljećima s naglašenog estetskog iskustva usmjerava na procese i međudjelovanja, pri čemu su kulturni krajolici *reprezentativni dijelovi živoga svijeta društvenih grupa koje obilježavaju promjena i procesi u odnosima između čovjeka, njegove kulture i prirode*.⁵⁶ Na taj je način klasična definicija C. Sauera da su kulturni krajolici dijelovi prirode koje su oblikovale kulturne grupe potvrđena i proširena suvremenim teorijama i međunarodnim poveljama zaštite kulturnog naslijeđa. Na nju se nadovezuje tvrdnja kojom se naglašava da kulturni krajolici imaju višestruke dimenzije, uključujući materijalne, nematerijalne, kulturne i prirodne. U širini i obuhvatnosti određenja kulturnog krajolika može ga se shvatiti kao *međusklop prirode i kulture, materijalne i nematerijalne baštine, biološke i kulturne raznolikosti, koji*

reprezentira čvrsto tkane mreže međuodnosa čovječanstva i njegova prirodnog okoliša.⁵⁷ U pojedinim slučajevima kulturni krajolici su odraz posebnih tehnika korištenja i obrade zemlje, kao odgovor na obilježja i ograničenja prirodnog okoliša u kojem su ustrojani, kao i na posebnosti odnosa prema prirodi.

Kulturni krajolici *ne predstavljaju samo povezivanje prirodnih i antropogenih snaga, već su složeni kolaž elemenata iz raznih povijesnih razdoblja*.⁵⁸ Imanentno obilježje kulturnih krajolika jest stalnost promjena - *obilježja krajolika i njegovih sastavnica mijenjaju se kroz povijest, čime povećavaju njegov značaj*.⁵⁹ Stoga je glavni cilj brige o kulturnim krajolicima prepoznati i ojačati njihova obilježja i prepoznate vrijednosti. Kontinuitet života, vrste i način korištenja prostora kao i ostale promjene u krajoliku odražavaju kulturne, političke, društvene i gospodarske odnose, vjerovanja, znanja i vještine, kao i dostupne tehnologije određenog razdoblja i zajednice. U razumijevanje mnogobrojnih i različitih kombinacija sastavnica, svojstava i uzoraka kojima je definiran kulturni krajolik svakako je potrebno uključiti i razumijevanje njihovih promjena. Sastavnice krajolika uključuju prirodne i kulturne strukture, dok uzorci krajolika kao kombinacije elemenata u prostoru obuhvaćaju njihov smještaj i prostornu raspodjelu. Prostorna organizacija, procesi i promjene u krajoliku vezane uz korištenje prostora i djelatnosti, naselja i ostale izgrađene strukture, mrežu kretanja i putove, organizaciju posjeda, vegetacijska obilježja i druge funkcionalne elemente, zajedno stvaraju oblike i karakterističnu pojavnost krajolika u određenom povijesnom razdoblju. Smještaj i organizacija povijesnih naselja i građevina predstavljaju važne kulturne uzorke kojima se ilustrira način na koji je krajolik u određenom povijesnom razdoblju bio oblikovan i korišten.⁶⁰ Dokumentiranje i analiza i ostalih obilježja omogućuju usporedbe i ocjene o promjenama krajolika u odnosu na njegovo referentno stanje, tj. ono koje još uvijek sadrži svoje povijesno karakteristične strukture, odnosno cjelovitost.

Prepoznavanje sastavnica i obilježja - karaktera kulturnog krajolika suštinski je dio svake analize, zaštite i planiranja. Obilježja i karakter krajolika u istraživanjima američkih teoretičara određuju: procesi, fizičke sastavnice, strukture krajolika i percepcijska obilježja.⁶¹ U procese se ubrajaju:

53 Tira, (2006.): *Ra'ui in the Cook Islands - today's context in Rarotonga*, "Traditional Marine Resources Management and Knowledge Information Bulletin", 19:12; Hicks, (1998.): *Environmental Protection in the Age of Economics - The Niue Experience*, "Journal of South Pacific Law", 3 (2):19.

54 Primjerice, priče vezane uz Odisejeva putovanja ili u slučaju krajolika Tongariro National Park. *** 1993.

55 Na području kulturnog krajolika mogu se nalaziti i ostale vrste kulturnog naslijeđa, materijalnog i nematerijalnog. Alanen, R; Melnick, R. (2000.): *Introduction: Why Cultural Landscape Preservation*, u: „Preserving Cultural Landscape in America“, 16.

56 Head, L. (2000.): *Cultural Landscapes and Environmental Change*, 13.

57 Rössler, M. (1999.): *Linking Nature and Culture: World Heritage Cultural Landscapes* u: „Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation“, 12.

58 Melnick, R. (1985.): *Cultural Landscapes: Rural Historic Districts in the National Park System*, 7.

59 Nav. dj.: 18.

60 To je posebice izraženo u organski razvijenim krajolicima velikog mjerila. Krajolici malog mjerila ne uključuju sve navedene prostorne strukture, već samo neke od njih.

61 SAD su među prvim zemljama ustrojile sustav zaštite krajolika, potkrijepljen teoretskim, akademskim istraživanjima i praktičnom primjenom zaštite *National Park Service*. Karakteristike krajolika određene su prema: Melnick, nav. djelo: 1984: 19-28.

prostorna organizacija i uzorci krajolika,⁶² oblici korištenja i djelatnosti u prostoru,⁶³ odgovornost prema prirodnom okolišu,⁶⁴ kulturne tradicije, prakse i vještine.⁶⁵ Fizičke sastavnice - strukture krajolika uključuju prirodne sustave i kulturne značajke krajolika. U prirodne sustave ubrajaju se: geomorfološka obilježja,⁶⁶ vode i hidrološka obilježja,⁶⁷ vegetacija i biljni pokrov.⁶⁸ Kulturne značajke krajolika obuhvaćaju: mrežu kretanja,⁶⁹ granice,⁷⁰ izgrađene strukture: naselja, graditeljske sklopove i građevine,⁷¹ elemente malog

.....
62 Prostornu organizaciju i uzorke krajolika određuju mjerilo, prostorni odnosi, raspored i razmještaj elemenata u krajoliku (vertikalni i horizontalni). Na formiranje i razvoj prostorne organizacije i uzoraka utjecali su vizualni ili funkcionalni razlozi, u ovisnosti o odnosima između glavnih fizičkih komponenti i prirodnih obilježja. Organizacija se odražava u sustavu putova, uzorcima polja, udaljenosti između gospodarstava i zase-laka, a obuhvaća i vizualne odnose unutar krajolika. Prostornu organizaciju oblikuju različiti elementi, a funkcionalna i vizualna povezanost pojedinih prostornih dijelova ima važnu ulogu za cjelovitost povijesnog karaktera područja.

63 Oblici korištenja i djelatnosti u prostoru uključuju organizaciju i oblike krajolika različitog načina i vrsta korištenja zemlje, zajedno s naseljima, građevinama, agrikulturnom proizvodnjom i slično. Osnovna prirodna obilježja prostora kao što su brda, nizine, rijeke, jezera, šume i travnjaci utječu na izbor lokacije i način organizacije ruralne zajednice. Klimatska obilježja utječu na lokaciju zgrada, orijentaciju, materijale i tehnike gradnje. Tradicijski načini korištenja zemlje, metode gradnje i društveni uvjeti razvijaju se zajednički kroz odgovornost ljudi prema fiziografiji i ekološkim sustavima područja koje naseljavaju. Lokacija i ustroj povijesnih naselja najčešće ovise o dostupnim prirodnim resursima, primjerice o blizini vode za prijevoz ili za korištenje njezine mehaničke snage; mineralnim zalihama i kakvoći tla, koje također određuju usmjerenost regije prema pojedinim aktivnostima. Dostupni građevni materijali, kao što su kamen i drvo, imaju velik utjecaj na tipologiju gradnje kuća, mostova, cesta i ostalih građevina i na taj način odražavaju kulturne tradicije određene zajednice i pokazuju način na koji se prostor tijekom povijesti koristio i oblikovao. Religiozija vjerovanja, društveni odnosi, identitet pojedinih etničkih skupina, trgovina i vještine mogu i danas biti razvidni u fizičkim obilježjima krajolika.

64 Odgovornost prema prirodnim obilježjima, koja najčešće utječu na razvoj i konačni izgled krajolika, odražava se kroz odnos prema topografskim obilježjima, prirodnoj vegetaciji, životinjskom svijetu domaćih i divljih svojti, vodenim sustavima (more, rijeke, kanjoni, izvori, močvare...).

65 Kulturne tradicije, prakse i vještine koje su utjecale na korištenje prostora, raspored uzoraka i građevne oblike pokazuju da različita povijesna razdoblja i društvene grupe imaju jasno određen međudodnos s prirodnim okruženjem, korištenjem i promjenom, što ponekad dovodi do modificiranja njihovih tradicija u odgovornosti prema okolišu.

66 Geomorfološka obilježja kao podloga imaju velik utjecaj na stvaranje, organizaciju i oblikovanje krajolika, ali mogu biti i vrijednost po sebi, kao estetska i vizualna vrstnoća. Geomorfološka obilježja koja definiraju karakter, bilo da su prirodna ili stvorena umjetno jesu: reljefni oblici, vrste tla, sastav stijena, visina i nagibi. Reljef i vrste tla, kao stabilni elementi krajolika u kojima se promjene odvijaju u rasponu od nekoliko milijuna godina, imaju važnu ulogu za organizaciju života ljudi i rasprostranjenost naselja.

67 Vode i hidrološka obilježja mogu također biti estetska i funkcionalna sastavnica krajolika. To mogu biti mehanički sustavi kao što su: vodoopskrbni sustavi, kanali, plovni putovi, fontane, vodokosi, sustavi odvodnje i sl., čija su obilježja: oblik, vrsta, sastav obale, dno, dubina, razina, pokretljivost, kvaliteta odraza, ali i biljni i životinjski svijet.

68 Vegetacija i biljni pokrov u odnosu na korištenje prostora uključuju šume i biljke za poljodjelstvo ili oblikovne svrhe. Analiza vegetacije mora uključiti podatke o izvornim i unesenim vrstama. Vegetacija kao važna sastavnica krajolika može stvoriti posebna obilježja povezana s povijesnim razdobljima, hortikulturnim, funkcionalnim i estetskim kvalitetama. Ona je dinamička komponenta krajolika i subjekt kontinuiranih procesa: biljne klijavosti, nicanja, rasta, sezonskih promjena, starenja, truljenja i smrti.

69 Mreža kretanja, tj. prometnih putova, koja obuhvaća sustave za promet ljudi, dobara i materijala. To mogu biti željeznice, ceste, kanali, poljski i seoski putovi koji koriste lokalnoj zajednici, za razliku od autocesta i magistralnih putova kojima se povezuje krajolik sa svojim okruženjem, odnosno regijom.

70 Granice mogu biti političke, administrativne ili fizičke (vizualne), a omeđuju područja vlasništva ili načina korištenja zemlje, kao što su ograde i suhozidi. Njima se odvajaju mala područja koja imaju posebne funkcije: ograda polja ili zatvoreni posjedi. Ograde, zidovi, drvoređi, kanali za odvodnju ili navodnjavanje, ceste, kanjoni i rijeke mogu ujedno predstavljati i povijesne granice.

71 Izgrađene strukture: naselja i građevine, različiti tipovi zgrada, kuća, spremišta plodova, žitnica, građevina niskogradnje (mostovi, akvedukti) i ostalih struktura koje služe čovjekovim potrebama i odražavaju njegov odnos prema korištenju zemlje. Njihove funkcije, materijali, razdoblja i tehnike gradnje, kao i smještaj u prostoru odražavaju povijesne aktivnosti, znanja i vještine ljudi koji su ih gradili i koristili.

mjerila⁷² i arheološke lokalitete.⁷³ Percepcijske vrijednosti krajolika uključuju poglede i vizure (tablica 2).

Postupci prepoznavanja krajolika mogu imati različite ciljeve i zadatke i mogu se provoditi: za potrebe utvrđivanja svojstva kulturnog dobra, odnosno prepoznavanja krajolika visokih vrijednosti za donošenje rješenja o zaštiti; za potrebe prepoznavanja karaktera krajolika čiji se rezultati primjenjuju za izradu strategija i planova upravljanja prostorom; za izradu prostorno-planske i urbanističke dokumentacije svih razina i vrsta; za izradu studija utjecaja na okoliš; za ostale vrste projekata i programa uređenja prostora. Procesom prepoznavanja nastoje se osigurati potrebni opći i posebni podatci, važni za razumijevanje karaktera krajolika ili za budući razvitak u procesu prostornog planiranja i za druge vrste dokumentacije.⁷⁴

MEĐUNARODNI STANDARDI DOKUMENTIRANJA KULTURNOG KRAJOLIKA

Teorijska polazišta slažu se da je dokumentiranje polazna točka u očuvanju svih vrsta kulturnog naslijeđa u koje su uključeni i kulturni krajolici.⁷⁵ Evidentiranje, tj. snimanje i bilježenje podataka jedna je od *glavnih metoda koja omogućava značenje, razumijevanje, određivanje i prepoznavanje vrijednosti kulturnog naslijeđa*.⁷⁶ Evidentiranje je suštinski dio konzervatorskih procesa, a obuhvaća prikupljanje podataka kojima se opisuju materijalni i nematerijalni elementi, fizička struktura, stanje i korištenje baštine s oznakom razdoblja nastajanja. Dugogodišnja nastojanja međunarodnih institucija kao npr. ICOMOS-a u suradnji s *Međunarodnom udrugom pejzažnih arhitekata* (IFLA) za uvođenjem jedinstvene popisne (inventarske) kartice za kulturne krajolike još uvijek nisu zaživjela.⁷⁷ Razlozi složenosti metode popisivanja i dokumentiranja uvjetovani su već samim pojmom kulturnog krajolika, kao i suvremenih napora usmjerenih na pitanja upravljanja kulturnim naslijeđem. *Povelja o povijesnim vrtovima i perivojima* iz 1982. godine otvorila je mogućnosti za upisivanje (registraciju) i

.....
72 Elementi malog mjerila kao značajke krajolika obuhvaćaju detalje i raznolikosti povezane s funkcijom i estetskim nazorima (raspela, oprema vanjskog prostora, izgrađena obilježja i elementi koji koriste vodu za estetske i utilitarne funkcije kao što su: fontane, akvariji i kanali, pješački mostovi, znakovi uz ceste, mljokazi, granični kamenovi, pojedina stabla, napušteni strojevi ili ograde koje označavaju lokacije povijesnih aktivnosti i slično).

73 Arheološki lokaliteti, mjesta koja sadrže nadzemne i podzemne ostatke koji svjedoče o povijesnoj organizaciji i korištenju prostora. To mogu biti mjesta prapovijesnih i povijesnih djelovanja čovjeka, mogu biti označena i prezentirana, mogu biti evidentna u obliku ruševina, promjena u vegetaciji ili kao ostatci ispod površine. Mogu sadržavati vrijedne podatke o korištenju prostora, uzorcima društvene povijesti i određene zajednice, razvoj djelatnosti kao što su rudarenje, mlinačenje i slično.

74 Na primjerima iz Velike Britanije zamjetno je da se rezultati postupaka identifikacije integriraju u planerske procese, a u nedostatku planskih dokumenata mogu se koristiti za usmjeravanje posebnog načina korištenja i upravljanja krajolikom, ali i za izradu različitih razvojnih projekata.

75 ICOMOS (1996.): *Principles for the Recording of Monuments, Groups of Buildings and Sites*.

76 Nav. dj.

77 U Hrvatskoj se za istraživanja povijesnih perivoja i vrtova koristi pregledna (inventarska) kartica objavljena u: Obad Ščitarac, 1992.

KARAKTER /OBILJEŽJA KULTURNOG KRAJOLIKA		OPIS
PROCESI		Prostorna organizacija i uzorci krajolika
		Oblici korištenja i djelatnosti u prostoru
		Odgovornost prema prirodnom okolišu
		Kulturne tradicije, prakse i vještine
FIZIČKE SASTAVNICE - STRUKTURE KRAJOLIKA	PRIRODNE SASTAVNICE	Geomorfološka obilježja
		Vode i hidrološka obilježja
		Flora i fauna
		Vegetacija i biljni pokrov
	KULTURNE SASTAVNICE	Mreža komunikacija
		Granice
		Izgrađene strukture: naselja, zgrade i građevine
		Grupe građevina
		Elementi malog mjerila
		Arheološki lokaliteti
PERCEPCIJSKE VRIJEDNOSTI KRAJOLIKA		Pogledi i vizure

Tablica 2: Dokumentiranje obilježja i karaktera krajolika modificirano prema metodi National Park Servicea, SAD
Table 2: Documenting landscape features and character according to the method of the National Park Service, USA

zaštitu povijesnih vrtova i perivoja. Iste je godine predložena jedinstvena popisna kartica koja je stvorila pretpostavke za popisivanje, prikupljanje i strukturiranje podataka o povijesnim vrtovima i perivojima. Ocijenjeno je da bi se s određenim prilagodbama ona mogla primijeniti i na ostale vrste krajolika. Prije desetak godina na temelju metode popisivanja i dokumentiranja koju je predložio ICOMOS-IFLA započelo je dokumentiranje najjednostavnije i najočiglednije vrste – namjerno oblikovanih kulturnih krajolika, sa zamisli da se primijeni i na ostale kategorije. Napredak je postignut na prepoznavanju povijesnih vrtova i perivoja te stvaranja *Upisnika* (Registra) i *Popisnika* (Inventara) osobito u Europi i SAD-u, a *Odbor za kulturne krajolike* (*Committee on Cultural Landscapes*) ICOMOS-a je u suradnji s pojedinim zemljama pripremio nacionalne kataloge i Popisnike.⁷⁸ Danas taj program ima široku primjenu, pogotovo zbog suvremenih stavova u teoriji očuvanja kulturnog naslijeđa da *spomenik* nije moguće promatrati kao izolirani znak (*Landmark*) u prostoru, već kao dio prostornog konteksta.⁷⁹

Prvi korak u podizanju svijesti o vrijednostima krajolika kao kulturno-povijesnog naslijeđa jest stvaranje upisnika (registra) i popisnika (inventara). To prije svega uključuje listu lokaliteta, odnosno izradu popisa prepoznatih kulturnih

krajolika - temelja za budući popisnik (inventar).⁸⁰ Nakon početnog inventarskog lista za kulturne krajolike, koji sadrži osnovne podatke o lokaciji, imenu, veličini, povijesti krajolika, postojećem stanju, vlasništvu, vrednovanju (ocjeni) i zakonskoj zaštiti, slijedi detaljno dokumentiranje. Razvijanjem metode popisivanja i dokumentiranja (inventarizacije) nastoji se dokumentirati cjeloviti opseg svih sastavnica kulturnog krajolika. Suvremeni alati i tehnike geografsko-informacijskog sustava (GIS-a) imaju u posljednjim desetljećima važnu ulogu u istraživanjima i dokumentiranju krajolika, u prikupljanju, arhiviranju, upravljanju, analiziranju i izlaznim rezultatima geografskih i drugih vrsta podataka te je njihovo korištenje preporučio UNESCO.

POPISNI OBRAZAC ZA DOKUMENTIRANJE KULTURNOG KRAJOLIKA

Kulturni krajolici kao vrsta kulturnog naslijeđa opisani su kao entiteti u kojima su čovjekov rad i rad prirode usklađeni. Iz navedenog određenja proizlaze problemi daljnjeg postupanja jer otvaraju pitanja metodološkog pristupa – kako prikazati i dokumentirati međudjelovanje čovjeka i njegove okoline, a s druge strane nameće se pitanje kako istom popisnom (inventarskom) karticom prikazati različite vrste krajolika. Popisivanjem trebaju biti obuhvaćene sve kategorije i vrste krajolika i treba im biti prilagođena, od namjerno oblikovanog, organski razvijenog do asocijativnog krajolika. Međunarodno prihvaćene Popisne

78 U programu sudjeluju: Australija, Austrija, Kanada, Španjolska, Francuska, Italija, Japan, Portugal, Velika Britanija, Švicarska, SAD, itd. U Velikoj Britaniji rad na inventarizaciji započeo je prije dvadesetak godina od strane NGO's i do sada je uključeno preko tisuću vrtova. U Španjolskoj detaljne studije i inventare provodi Ministarstvo kulture, a rezultat je katalog od preko 1600 zaštićenih vrtova. Austrijski katalog sadrži oko 1500 povijesnih vrtova. U SAD je tzv. HALS Program (*Historic American Landscapes Survey*) popisao i dokumentirao oko tisuću krajolika. I u Kanadi se provodi takva inventarizacija.

79 Inventarizacijska kartica prezentirana je na sastanku ICOMOS-IFLA u Verbaniji (Italija), u listopadu 2006. godine. Nakon potrebnih potvrđivanja i korekcija ratificirana je na sastanku u Norveškoj, u rujnu 2007. godine.

80 U pojedinim zemljama takve liste su započele popisom perivoja i vrtova, a potom su proširene na urbane predjele, agrikulturna područja, da bi s vremenom rasle i uključile područja s više tipova krajolika, veće složenosti. Slično je i u Hrvatskoj, gdje je lista odnosno popis perivoja i parkova prepoznatih kao kulturni krajolik, zaštićen na temelju Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, a jedan dio njih i na temelju Zakona o zaštiti prirode. Kriteriji i standardi pri tom nisu dogovarani, ni međusobno usklađeni.

(inventarske) kartice koje je predložio ICOMOS u suradnji s *Međunarodnom udrugom pejzažnih arhitekata*, IFLA, sadržavaju grafičke i pisane podatke koji obuhvaćaju nekoliko tematskih cjelina (tablica 3).⁸¹ Popisna kartica koju je 1997. godine oblikovao *National Park Service* za potrebe *Nacionalnog upisnika (Registra) povijesnih mjesta* u SAD-u, koja uključuje i kulturni krajolik, također sadrži pisane i grafičke podatke. Podatci su podijeljeni u tematske grupe, a započinju općim podacima kao što su ime dobra, lokacija (adresa), vlasništvo i klasifikacija pridruženih kulturnih dobara.⁸² Sljedeća grupa podataka odnosi se na povijesne i sadašnje funkcije krajolika te način korištenja. Općeniti opis krajolika uključuje: arhitektonske opise građevina (materijal, temelji, zidovi, krovovi, stilovi), povijesno i sadašnje fizičko stanje pojedinih dobara te pridružujućih i nepridružujućih elemenata. Opis općih obilježja odnosi se na opise fizičkih čimbenika krajolika.⁸³ *Izjava o značaju* uključuje podatke o zadovoljavanju kriterija Nacionalnog registra, razdoblju značaja, važnim datumima, te graditeljima i arhitektima. U općem tekstu opisuje se razina značaja i za to primijenjeni kriteriji. Zasebna su točka izvori i bibliografija (članci i ostali izvori podataka za pripremu obrasca). Na kraju se upisuju zemljopisni podatci koji uključuju površinu krajolika, koordinate, tekstualni opis granica te pravni režim zaštite. Dodatak su grafički podatci: karte, planovi, skice, nacrti i fotografije. Sukladno antropološkom stavu o zajedničkom sagledavanju svih čimbenika krajolika – opipljivih i neopipljivih, materijalnih i nematerijalnih obilježja, *National Park Service* istražuje i dokumentira obje grupe.⁸⁴ Analiza i usporedba modela dokumentiranja (inventarizacije) obilježja i sastavnica kulturnog krajolika (tablica 3) pokazuje da, iako je struktura podataka ICOMOS-ove popisne kartice i popisne kartice *National Park Service* (NPS) različito sistematizirana, podatci koji su nužni za opisivanje obilježja kulturnog krajolika u glavnim se obilježjima podudaraju.

81 Osnovna inventarska kartica za registar kulturnih krajolika sadrži: opće podatke o kulturnom krajoliku (ime, smještaj u prostoru, karta, koordinate, granice područja); zakonske okvire: vlasnik, korisnik, stupanj zaštite; kategoriju kulturnog krajolika prema UNESCO-voj tipologiji s opisom; povijesne podatke: izvorno, naknadno i sadašnje korištenje, datum gradnje, autor(i); opći opis: okolina, prirodna obilježja, pejzažna/prostorna kompozicija, arhitektonski elementi, skulpture, oprema, korištenje zemlje, tradicijska proizvodnja, energetske sustavi, građevine, postojeće stanje; karakteristike: materijalne i nematerijalne, vjerovanja, stanovnici, društveno-ekonomske djelatnosti, autentičnost, integritet, univerzalnost, izolirani ili grupna vrijednost; kriteriji izbora i vrjednovanja; povijesni grafički podatci (crteži, slike, grafike, fotografije) i literatura; podatci o obrađivaču: ime i adresa, odgovornost i njegov položaj, institucija.

82 Posebnost američkog pristupa jest prepoznavanje pridružujućih i nepridružujućih elemenata krajolika, kao što su zgrade, mjesta, strukture i građevine, a u inventarskom se listu izražavaju u brojkama.

83 Fizički čimbenici kulturnog krajolika su: korištenje (*Land Use*), uzorci (*Patterns*), klasteri (*Clusters*); prirodni sustavi; prostorna organizacija; vizualni odnosi; obilježje terena (topografija), nadzemna odvodnja, vegetacija, sustavi kretanja, obilježja voda, prirodna i izgrađena obilježja, nenaseljene strukture krajolika i građevine, oprema krajolika, građevine malog mjerila.

84 Materijalne aspekte istražuje kroz arhivsku dokumentaciju, povijesna razdoblja, terenskim istraživanjima postojećeg stanja i slično. Dokumentiranje nematerijalnih, neopipljivih vrijednosti svodi se na: lokacije festivala, mjesta tradicijske glazbe, plesa, hodočasničkih putova, memorijalnih mjesta i prošlih događaja, mjesta tradicijskih vještina, mjesta sakupljanja berbe domaćih biljaka, mjesta obrtničkih uradaka te tradicijska mjesta doživljaja posebnog vremena godine.

Na temelju usporedbene analize međunarodnih primjera popisnog obrasca za dokumentiranje krajolika, a s obzirom na prepoznata obilježja, predlaže se model primjenjiv za kulturne krajolike u Hrvatskoj.⁸⁵ Osim pisanih, obrazac sadrži grafičke podatke (kartografske prikaze i fotodokumentaciju). Pisani podatci u obrascu obuhvaćaju sljedeće:

- opći podatci (naziv, lokacija, vlasnici...)
- zemljopisni podatci (smještaj, koordinate, veličina/površina, opis granica...)
- kategorija/vrsta krajolika
- topografska obilježja (reljefna, geološka, pedološka, hidrološka, vegetacijska...)
- povijesni razvitak i karakteristična povijesna razdoblja
- povijesne i sadašnje funkcije i način korištenja prostora
- prostorna organizacija / kompozicija, vizualna i oblikovna obilježja
- uzorci izgrađenog i neizgrađenog krajolika, odnos naselja i izgrađenih prostora prema otvorenim prostorima
- graditeljska struktura, vrste i tipovi zgrada, materijali, oblici i tehnike gradnje
- prometne i tehničke građevine
- oprema prostora i građevine malog mjerila
- nematerijalna obilježja (legende, mitovi, običaji, vještine, zanati, povijesni događaji vezani za krajolik i sl.)
- izvori podataka i literatura o krajoliku.

Grafički podatci obuhvaćaju kartografski prikaz granica kulturnog krajolika u primjerenom mjerilu ovisno o veličini područja te fotografije postojećeg stanja koje obuhvaćaju panorame i karakteristična obilježja.

PRIJEDLOG RAZVRSTAVANJA KULTURNIH KRAJOLIKA HRVATSKE

Na temelju dosadašnjih spoznaja i provedenih istraživanja te usporedbom s međunarodnim teorijskim pristupima predlaže se model razvrstavanja kulturnih krajolika u Hrvatskoj koji se nadovezuje na glavne kategorije kulturnih krajolika koje je utvrdio UNESCO. Unutar kategorija namjerno oblikovanih, organski razvijenih i asocijativnih krajolika po svojim se obilježjima prepoznaju različite vrste. S obzirom na način nastanka i formiranja pojedine se vrste mogu ubrojiti i u namjerno oblikovane i u spontano razvijene krajolike.⁸⁶

Namjerno oblikovani krajolici

Najočiglednija vrsta dosad prepoznatih i zakonom zaštićenih kulturnih krajolika u Hrvatskoj su jasno oblikovani krajolici stvoreni svjesnom namjerom čovjeka, kao što su: perivoji, parkovi i vrtovi uz reprezentativne i javne zgrade

85 Dumbović Bilušić, B. (2012.): *Krajolik kao kulturno naslijeđe*, Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske, 186-191.

86 Primjerice, Primoštenski vinogradi primjer su agrarnog krajolika formiranog na temelju planskog pristupa, dakle oblikovani su svjesnom namjerom, dok su brojni terasasti krajolici na priobalnom području i na otocima rezultat spontanog razvoja.

POPISNA (INVENTARIZACIJSKA) KARTICA		
PODATCI	ICOMOS	NPS
OPĆI PODATCI GEOGRAFSKI PODATCI GRANICE	Naziv, površina Karta smještaja 1:50 000 Koordinate geografskog smještaja Okolišni uvjeti: klima, temperatura, vlaga, vjetrovi	Naziv, povijesno ime Smještaj, adresa Površina, opisna granica krajolika Koordinate geografskog smještaja
EKOGEOGRAFSKA OBILJEŽJA	Vegetacijska obilježja Staništa i ekosustavi Topografska i geološka obilježja	Obilježja lokacije Vegetacija i korištenje zemlje
OKOLINA KRAJOLIKA SITUACIJA	Prirodni (more, rijeka...) Urbani (ceste, zgrade, funkcije...)	Opis okoline
TIP/VRSTA I OBILJEŽJA KULTURNOG KRAJOLIKA	Tip (namjerno oblikovani; organski razvijeni; asocijativni), vrsta (urbani, ruralni, memorijalni)	Tip (namjerno oblikovani; organski razvijeni; asocijativni), opis obilježja
PODATCI O STATUSU KULTURNOG DOBRA		Vlasništvo dobra i kategorija dobra, broj pridružujućih i nepridružujućih elemenata (zgrade, područja, mjesta, strukture, građevine)
FUNKCIJA I KORIŠTENJE		Povijesne i sadašnje funkcije i djelatnosti
OPIS		Povijesni kontekst
KULTURNO-POVIJESNI ZNAČAJ	Glavno povijesno i sadašnje stanje Prirodno-povijesni značaj (geološke forme i strukture)	Primijenjeni kriteriji Nacionalnog registra Stupanj značaja Razdoblje značaja, važni datumi
VRJEDNOVANJE I ZAŠTITA	Postojeći elementi naslijeđa (kulturni i prirodni) Ocjena stanja zaštite Izvornost / autentičnost Cjelovitost / integritet Zakonska zaštita Ocjena (visoka, srednja, niska) Planiranje (prostorni i razvojni planovi) Sadašnja namjena Stanovnici i etničke grupe Glavne gospodarske aktivnosti Dostupnost usluga, edukacije, energetske infrastrukture	Uzorci i prostorna organizacija Mreža komunikacija Naselja i sklopovi zgrada/građevina Zgrade, arhitektonska i stilska obilježja Materijali Arheološka mjesta Značajne osobe Arhitekti/graditelji Podatci o razvoju povijesnog konteksta Cjelovitost / Integritet Stanje značaja Karakterno određujući elementi
TIP PROSTORA U KOJI JE KRAJOLIK UKLJUČEN	Industrija, gospodarstvo, proizvodnja Rekreacijski, trgovački sadržaji, poljodjelski	
FOTOGRAFIJE		
OSTALA DOKUMENTACIJA		Karte, skice, povijesne karte
LITERATURA	Bibliografski izvori za ispunjavanje obrasca, ostala bibliografija o dobru	Knjige, članci i ostalo Povijesni izvori

Tablica 3: Usporedba dokumentiranja obilježja i sastavnica kulturnog krajolika modificirana prema metodama ICOMOS-a i NPS-a
Table 3: Comparison of documenting cultural landscape characteristics and components according to the methods of the ICOMOS and the NPS

ili pojedine institucije, samostanski vrtovi, lječilišni perivoji, gradski parkovi i perivoji, botanički vrtovi, arboretumi, krajolici groblja,⁸⁷ drvoredi i slično. To su krajolici oblikovani svjesnim nastojanjem, na temelju unaprijed osmišljenog plana ili projekta, kao djelo arhitekta, pejzažnog arhitekta ili vrtlara. (sl. 5, 6) Kategorija namjerno oblikovanih krajolika uključuje sljedeće vrste krajolika nastalih prema zamisli plana ili projekta:

- perivoji i parkovi (lječilišni perivoji, samostanski vrtovi, promenade, aleje i sl.)
- botanički vrtovi i krajolici oblikovani iz znanstvenih razloga (arboretumi, vrtovi)

⁸⁷ Krajolici groblja mogu biti i krajolici posebnih povezanosti (asocijativni) u slučaju kad je manje očita njihova oblikovna i estetska komponenta, a zastupljenija su povijesna, nadgrobna obilježja ili povezanost sa znamenitim osobama.

- javni perivojno oblikovani prostori (perivojni trgovi, parkovi, perivoji, drvoredi, izložbeni vrtovi...)
- reprezentativni perivoji uz dvorce, vile, stambene i ostale vrste javnih zgrada
- povijesni proizvodni krajolici (vrtovi, voćnjaci, rasadnici, vinogradi...)
- krajolici sjećanja (groblja, aleje, memorijalna stabla...)
- planirani urbani krajolici uključuju planski oblikovana i uređena urbana područja iz raznih povijesnih razdoblja; uključuju i pripadajuću okolinu sa svim obilježjima prirodne topografije
- industrijski krajolici vezani uz proizvodnju ili korištenje mineralnih sirovina, a uključuju zgrade, građevine, opremu prostora i pripadajuće otvorene prostore

5 Namjerno oblikovani perivojni krajolik – park Maksimir, Zagreb (Gradski ured za strategijsko planiranje, Zagreb)

Clearly defined park landscape designed and created intentionally by man – Maksimir Park, Zagreb (City Strategic Planning Office/ Zagreb)

6 Namjerno oblikovani urbani krajolik Zagreb (Gradski ured za strategijsko planiranje, Zagreb)

Clearly defined urban landscape designed and created intentionally by man, Zagreb (City Strategic Planning Office/ Zagreb)

- fortifikacijski krajolici iz raznih povijesnih razdoblja, uključuju zgrade, građevine, komunikacije i pripadajuće otvorene prostore
- povijesni lječilišni krajolici sa svim građevinama, perivojima, drvoredima, površinama i tijelima vode te ostalim specifičnim sadržajima
- turistički i rekreacijski krajolici sa svim građevinama, uređenim otvorenim prostorima, pratećim elementima i sadržajima (kupalištima, sunčalištima, skijalištima, igralištima i sl.).

Pojedine vrste namjerno oblikovanih krajolika u Hrvatskoj su zaštićene temeljem dva zakona, *Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* i *Zakona o zaštiti prirode*⁸⁸. Među ostalima, tu se ubrajaju: park Maksimir u Zagrebu, gradski perivoji gradova (Opatije, Splita, Osijeka, Karlovca...), perivoji dvoraca, vila i ljetnikovaca, arboretumi (Tršteno, Vinica) i brojni drugi.⁸⁹

Organski razvijeni krajolici

U kategoriju organski razvijeni krajolici pripadaju ruralni i poljodjelski krajolici; urbani krajolici nastali spontanim razvojem; pojedini industrijski i fortifikacijski krajolici; krajolici posvećenih mjesta, krajolici prometnica (putova, cesta i željeznica) itd. Specifičnost ove kategorije jest u tome da tijekom povijesti povećava ili dodaje promjene i uzorke korištenja te da može u sebi sadržavati i elemente namjerno

oblikovanog krajolika. Kategorija organski razvijeni krajolici uključuje sljedeće vrste nastale spontanim povijesnim razvojem tijekom povijesti:

- urbani krajolici nastali spontanim razvojem tijekom povijesti, bez prethodno izrađenog urbanističkog plana
- ruralni krajolici ilustriraju razvoj ruralne zajednice, naselja, prostorne organizacije, načina života i uzoraka poljodjelskog korištenja prostora
- agrarni (poljodjelski) krajolici reprezentiraju način korištenja zemlje, podjelu posjeda, parcelaciju, sustave ograda i ostale vrste suhozidne gradnje (kažuni, bunje, gromače)
- linearni krajolici povijesnih komunikacija (željeznica, cesta, planinarskih, hodočasničkih putova...)
- krajolici posvećenih mjesta, sakralni krajolici
- krajolici mora povezani ribarskim aktivnostima, plovnim putovima, naglašenih obrambenih sustava, itd.

Povijesni ruralni krajolici zastupljeni na području Hrvatske uređivani su tradicijskim djelatnostima vezanim uz korištenje zemlje. U starijoj konzervatorskoj praksi nazivaju se krajolici tradicijskih vještina, odnosno etnološki krajolici.⁹⁰ Tipovi seoskih naselja i uzorci poljodjelskih površina odražavaju ne samo tradiciju, znanja i vještine ljudi koji su ih oblikovali, mijenjali i prilagođavali svojim potrebama, već i topografska obilježja prostora u kojemu su nastali. S obzirom na geomorfološka obilježja pojedinih regija razlikujemo nizinske, riječne, planinske, brježuljkaste, krajolike krških polja, terasaste krajolike i drugo. Agrarni (poljodjelski) krajolici razlikuju se po načinu korištenja

88 U *Zakonu o zaštiti prirode* postoji kategorija „spomenik parkovne arhitekture“, a opisan je kao umjetno oblikovani prostor (perivoj, botanički vrt, arboretum, gradski park, drvored, kao i drugi oblici vrtnog i parkovnog oblikovanja), pojedinačno ili skupina stabala, koji ima estetsku, stilsku, umjetničku, kulturno-povijesnu, ekološku ili znanstvenu vrijednost.

89 Obad Šćitaroci, M. (1992.): *Hrvatska parkovna baština, zaštićena i obnovljena*, 28-43.

90 Začetnik prepoznavanja ruralnih krajolika, odnosno etnoloških područja bila je konzervatorica etnologinja Beata Gotthardi-Pavlovsky, koja je na području Istre, Kvarnera i otoka prepoznala i zaštitila nekoliko takvih područja.

7 Poljodjelski krajolik – delta rijeke Neretve (foto: B. Dumbović Bilušić, 2012.)

Agricultural landscape – Neretva River Delta (photo: B. Dumbović Bilušić, 2012)

8 Povijesni ruralni krajolik – Lonjsko polje (preuzeto s www.google.hr/search?q=lonjsko+polje+slike [01. 12. 2012.])

Historic rural landscape – Lonjsko polje (downloaded from: www.google.hr/search?q=lonjsko+polje+slike [01. 12. 2012])

zemlje i poljoprivrednim aktivnostima te mogu biti: vinarstveni, ratarski, pašnjački, maslinarski, itd. U njima su vlasnički odnosi u najvećoj mjeri odredili prostornu organizaciju, sustave komunikacija, prostorne uzorke, geometriju parcela, omeđivanje posjeda i slično. S obzirom na stupanj očuvanosti kulturno-povijesnih obilježja dosad su upisani u Registar kulturnih dobara: povijesni ruralni, agrarni krajolik Starogradskog polja na otoku Hvaru (*Lista Svjetske baštine*), ruralni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivsko prigorje, kulturni krajolik Velikog Tabora⁹¹, a u okviru prostorno-planske dokumentacije prepoznati su: agrarni krajolik delte rijeke Neretve, ruralni krajolik Lonjskoga polja, ruralni krajolik Zrinske gore, ruralni krajolik rijeke Gacke, urbano-ruralni krajolik doline rijeke Mirne, suhozidni krajolici otoka i priobalja (Korčule, Hvara, Krka, Cres, Pelješca i niza ostalih) (sl. 7, 8).

Povijesni urbani krajolici obuhvaćaju osim izgrađenih, urbanih struktura i prirodni okoliš, topografska, fizička i prirodna obilježja, koja su tijekom urbanog razvoja u većoj ili manjoj mjeri ostala prepoznatljiva. Sklad i protezanje urbanih oblika te odnosi između grada i njegova okruženja s kojim je u funkcionalnom, prostornom i vizualnom odnosu doprinose njegovu značenju i vrijednostima. Urbani krajolik strukturiran je od prepoznatljivih elemenata koji uključuju namjenu prostora i uzorke, prostornu organizaciju, vizualne odnose, topografska obilježja, karakterističnu vegetaciju, elemente povijesne tehničke infrastrukture i urbanu opremu; prepoznaje se kao vrijednost kulturnog naslijeđa. Među najvrjednije svakako se mogu ubrojiti

povijesni urbani krajolici Dubrovnika, Korčule, Stona, Šibenika, Zagreba, Varaždina, Motovuna, Samobora... (sl. 9, 10).

Povijesni industrijski krajolik odlikuje funkcionalna i prostorna povezanost industrijskih procesa, građevina i uređaja u izgrađenom (urbanom), ruralnom ili doprirdnom okolišu. S obzirom na vrstu i tip razlikujemo: krajolike energetske sustava (proizvodnje i prijenosa električne energije), krajolike vezane uz korištenje mineralnih sirovina (rudnike, solane, kamenolome...), krajolike skladišta i transporta te krajolike proizvodnih pogona. Danas su prestankom proizvodnje mnogi industrijski sklopovi ostali bez namjene, a u gradskim područjima postaju *brownfield* područja, često smještena u današnjim gradskim središtima, zbog čega su prikladna za nove urbane sadržaje. Među najočuvanije primjere povijesnih industrijskih krajolika ubrajaju se lučka skladišta i tvornički pogoni u Rijeci, tvornički pogoni vezani uz željezničku prugu u Zagrebu⁹², nekadašnja *Pamučna industrija* u Dugoj Resi, rudnici ugljena Raša, Labin i Podlabin, hidrocentrale Kraljevac na rijeci Cetini i Ozalj na Kupi, solana u Stonu, kamenolomi Pučišća, Vrnik i drugo.

Fortifikacijski krajolici ili krajolici utvrda osim građevina uključuju i topografska obilježja prostora čije su pogodnosti korištene za gradnju sustava utvrda, starih gradova, kaštela, vojarni, skladišta i ostalih građevina u funkciji obrane. Mogu pripadati jednom ili različitim povijesnim razdobljima te ilustriraju stupanj razvitka vojne tehnike određenog razdoblja. U pojedinim područjima Hrvatske prema podjeli po povijesnim razdobljima zastupljeni

91 Dumbović Bilušić, B.; Vrekalo, N. (2006.): Kulturni krajolik Velikog Tabora - prepoznavanje, vrjednovanje i zaštita, u: *Dvorci i ljetnikovci kulturno naslijeđe kao pokretač gospodarskog razvitka*, Obad Šćitaroci, M (ur), 191.

92 Dumbović Bilušić, B. (2007.): Zaštita i obnova industrijskog krajolika željeznice u Zagrebu, *Informatica museologica*, 1-2: 32, 45.

9 Povijesni urbani krajolik Motovuna (Mohorovičić, 1992: 142)
Historic urban landscape of Motovun (Mohorovičić, 1992: 142)

10 Povijesni urbani i industrijski krajolik Stona
(preuzeto s: www.google.hr/imgres?imgurl=http://s2. [01. 12. 2012.])
Historic urban and industrial landscape of Ston
(downloaded from: www.google.hr/imgres?imgurl=http://s2. [01. 12. 2012])

su krajolici neolitskih utvrda, antičkih fortifikacija, rano-srednjovjekovni i srednjovjekovni sustav gradina i utvrda, sustav protuturskih utvrđenja, venecijanskih renesansnih utvrda, novovjekih austrijskih, engleskih... utvrda te vojne građevine iz sredine 20. stoljeća. Među najznačajnije fortifikacijske krajolike ubrajaju se: krajolici sustava utvrda otoka Brijuna, Visa i Lastova, fortifikacijski sklop u Puli, Šibeniku i Dubrovniku, krajolici feudalnih utvrda na gorama i planinama kontinentalnog i primorskog dijela Hrvatske i niz drugih (sl. 11).

Krajolici povijesnih prometnica: cesta, putova i željeznica pripadaju tzv. linearnim krajolicima, koji osim infrastrukturnih građevina – cesta, putova i željezničkih pruga – uključuju i pripadajuću opremu, miljokaze, parternu obradu i sl., a kod željezničkih pruga posebnu tehničku opremu, signalizacije i postrojenja. Ovim krajolicima pripadaju i prateće povijesne građevine, kao što su željezničke postaje, stražarnice, mosne vage i drugo, ali i ostali sadržaji putovanja: gostionice, oštarije, nekadašnja svratišta i slično. Osim zgrada, građevina niskogradnje i tehničke opreme, u krajolicima putova posebno su važne vizualna i doživljajna komponenta jer se njima ostvaruju panoramski prizori na okolicu. U ovaj tip krajolika ubrajaju se: željeznička pruga Zagreb – Rijeka, posebice na području Gorskog kotara, željeznička pruga *Parenzana*, ceste Luizijana, Karolina i Jozefina, osobito na području Gorskog Kotara i Like, planinarske staze na Velebitu, Biokovu itd.

Krajolici posvećenih mjesta ili sakralni krajolici obuhvaćaju religijske građevine određenog prostora, a pri organizaciji i oblikovanju koriste obilježja i pogodnosti zemljopisnog smještaja. Osim sakralnih krajolika stvorenih ljudskim djelovanjem, poznata su mjesta koja sadrže *svetost* u svojoj prirodi, oblikujući duhovnu dimenziju vezanu uz prirodne oblike krajolika. Pri tome mogu sudjelovati

i zvukovni i svjetlosni elementi koji pridonose ukupnom doživljaju. Važno obilježje ove vrste krajolika je kontinuitet lokacije kroz razna povijesna i prapovijesna razdoblja. O tome svjedoče brojni primjeri posvećenih mjesta neolitskog i antičkog razdoblja, čiji kontinuitet nastavlja i tradicija kršćanskih sakralnih građevina za čiji se smještaj u pravilu biraju istaknuti položaji, vrhovi brda i gora, sagledivi iz šireg prostora. Poznat je naziv *svete gore* kojim se označavaju krajolici vjerskog sadržaja, na istaknutim vrhovima gora, kao što su primjerice proštenjarske crkve Majke Božje na Trsatu, Loboru, Trškom vrhu, ili sakralni krajolik *Nacionalnog svetišta Majke Božje Bistričke* u Mariji Bistrici. Krajolici u kojima je zastupljena velika gustoća sakralnih građevina, samostana, crkvi, kapela, poklonaca i raspela na odabranim prirodnim lokacijama, stvaraju posebno duhovno okruženje. Ovi krajolici, osim kao hodočasnički, imaju i ulogu u putovima vjerskog turizma.

Arheološki krajolici posjeduju visoki stupanj zastupljenosti ili velike površine arheoloških nalaza, koji ilustriraju način organizacije i života određenog povijesnog razdoblja. Arheološki krajolici djelomice se preklapaju sa značenjem pojma *arheološko područje*. Za razliku od arheološkog područja, koje može biti i neistraženo područje za koje se zna ili pretpostavlja da postoji koncentracija arheoloških nalaza – nakon istraživanja može postati arheološki krajolik s istraženim i prezentiranim nalazima, kao što je slučaj sa antičkom Salonom, Bribirskom glavicom, nekropolom na Budinjaku, antičkom Andautonijom i nizom ostalih u kontinentalnom i primorskom dijelu Hrvatske. Starogradsko polje na otoku Hvaru bilo je zaštićeno kao arheološko područje, međutim upisano je na *Listu Svjetskog naslijeđa* kao kulturni krajolik (sl. 14).

Povijesni krajolici mora obuhvaćaju područje obale, otoka i mora u kojem je tijekom povijesnog razvoja stvoreno

11 Fortifikacijski krajolik – Dubrovnik (foto: B. Dumbović Bilušić, 2012.)
Fortification landscape – Dubrovnik (photo: B. Dumbović Bilušić, 2012.)

12 Asocijativni kulturni krajolik – Perun, Učka
(preuzeto s: www.google.hr/imgres?imgurl=http://s2. [01. 12. 2012.])
Associative cultural landscape – Perun, Učka
(downloaded from: www.google.hr/imgres?imgurl=http://s2. [01. 12. 2012])

područje prepoznatljivih obilježja i značajnih kulturnih, povijesnih, estetskih i ekoloških vrijednosti. Značajna obilježja i vrijednosti morskih, obalnih i otočnih krajolika čine jedinstveni uzorci i način života (ribarstvo, moreplovstvo, brodogradnja, poljodjelstvo...), a reprezentiraju međudjelovanje i suživot čovjeka i prirode tijekom (pra)povijesti. Cjelovitosti takvih krajolika, osim očuvanih kulturnih tradicija i obilježja, naselja, građevina, arheoloških nalazišta (kopnenih i podmorskih), doprinose bioraznolikost i očuvanost ekosustava, kopnenih i morskih. Primjeri dobro očuvanog, prepoznatljivog krajolika mora jesu dalmatinski pučinski otoci povezani tradicijskim pomorskim putovima i ribarskim aktivnostima, kao što su povezani krajolici otoka Visa, Biševa, Svetca i Palagruže; krajolici malih otočića na kojima su smješteni svjetionici; krajolici rekreacije i turizma otočja Brijuni; doprirodni, pašnjački krajolici Kornata, itd. (sl. 13).

Asocijativni krajolici

Kulturni krajolici posebnih povezanosti ili asocijativni krajolici, povezani su mitološkim, religijskim ili kulturnim sadržajima s prirodnim elementima. U tim je krajolicima međudjelovanje ljudi i prirode snažno povezano s idejama i vjerovanjima povezanim s prirodnim elementima i izgledom krajolika. Asocijativni krajolik može biti prirodno područje koje nije promijenjeno utjecajem čovjeka, ali je povezano snažnim doživljajnim iskustvima. U ovu kategoriju ubrajaju se sljedeće vrste:

- mjesta povezana sa stradanjima, znamenitim bitkama ili drugim događajima važnim za nacionalnu povijest
 - memorijalna područja
- mjesta povijesnih vrijednosti (paleontoloških, geoloških...) s naglašenim prirodnim, a manje s kulturnim obilježjima

- krajolici scenskih vrijednosti (klifovi, stijene, lijepe panorame...)
- mjesta povezana sa značajnim ljudima i kulturnim aktivnostima
- mjesta povezana s mitskim, religijskim i duhovnim sadržajima (npr. Perun, Poklon, Kameni svatovi...)
- krajolici sjećanja (groblja, grobnice znamenitih osoba...)
- krajolici nadahnuća (Zelenjak...)

Bez obzira na odsustvo izgrađenih oblika, i same prirodne forme krajolika mogu biti povezane s mitološkim sadržajem, kao što je primjer staroslavenskih božanstava povezan s planinskim vrhom Perun na Učki i slično (sl. 12). Krajolici sjećanja su posebna vrsta asocijativnog krajolika, koji označavaju mjesta povijesnih događaja, poznatih bitki i stradanja, kao što su primjerice: Krbavsko polje, Petrova gora, Jasenovac i drugo.

ZAKLJUČAK

U određenju pojmova „krajolik“ i „kulturni krajolik“ još uvijek postoje nejasnoće oko sadržaja, koji se u svjetlu definicije *Europske konvencije o krajoliku* odnosi na sve krajolike bez obzira na vrijednosti, dok koncept kulturnih krajolika prema *Konvencijama UNESCO-a* obuhvaća samo krajolike iznimnih vrijednosti koji posjeduju svojstva kulturnog naslijeđa. Provedenom analizom literature i međunarodnih dokumenata o zaštiti kulturnog naslijeđa zaključeno je da su uspostavljanju koncepta kulturnog krajolika, osim kulturne geografije, doprinijeli i međunarodni krugovi zaštite kulturnog naslijeđa. Razvoj koncepta kulturnog krajolika u međunarodnim poveljama započeo je od prepoznavanja mjesta, okoline arhitektonskog spomenika, preko povijesnog, arhitektonskog i urbanog područja te povijesnih vrtova, do široko obuhvatnog pojma kulturnog krajolika koji uključuje: namjerno oblikovane krajolike, ruralne i

13 Krajolik mora – Palagruža (foto: M. Gredelj, 2011.)
Sea landscape – Palagruža (photo: M. Gredelj, 2011)

14 Arheološki krajolik, Salona (foto: B. Dumbović Bilušić, 2010.)
Archaeological landscape, Salona (photo: B. Dumbović Bilušić, 2010)

urbane, organski razvijene te asocijativne, kulturne krajojlike. Pristup se razvijao od najranijeg poimanja kulturnog krajojlika kao statičnog prizora i slike do krajojlika kao procesa i dinamičkog sustava.

Prepoznavanje krajojlika i njegovih obilježja te podjela prema vrstama početni je i temeljni dio izrade dokumentacije i planiranja zaštite krajojlika kao kulturnog naslijeđa. Za razliku od provođenja metode tipološkog razvrstavanja koju propisuje *Europska konvencija o krajojliku*, a odnosi se na sve krajojlike, bez obzira na obilježja i vrijednosti, krajojlici koji zadovoljavaju kriterije kulturnog dobra razvrstavaju se prema kategorijama, odnosno vrstama. U Hrvatskoj nije uspostavljen ujednačeni način prepoznavanja i razvrstavanja kulturnih krajojlika, što se odražava i u *Pravilniku o sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara RH* te posljedično u vrlo niskom udjelu kulturnih krajojlika u ukupnom broju zaštićenih kulturnih dobara. Prepoznavanje krajojlika kao kulturnog naslijeđa zahtijeva sustavna istraživanja, podjelu prema vrstama, dokumentiranje i vrjednovanje te izradu *Upisnika (registra)* i *Popisnika (inventara)* kulturnih krajojlika, što predstavlja početni i temeljni dio analiza, planiranja i zaštite. Na temelju analize literature i dokumenata međunarodnih organizacija koje se bave pitanjima kulturne baštine, u radu su istraženi različiti pristupi i metode prepoznavanja i razvrstavanja kulturnih krajojlika. Metode prepoznavanja obuhvaćaju povijesna istraživanja, terenske preglede i dokumentiranje obilježja krajojlika i pripadajućih sastavnica, kao pretpostavke za utvrđivanje njegovih vrijednosti kao kulturnog dobra. Dokumentiranje se provodi u obliku baze podataka koja uključuje podatke o svim sastavnicama kulturnog krajojlika organiziranim prema određenoj strukturi kojom se opisuju njihova obilježja i međuodnosi. Kako bi se postigla međunarodna sukladnost u pogledu stručnih standarda djelovanja te mogućnosti usporedbenih analiza,

predlaže se uvođenje jedinstvenog modela dokumentiranja kulturnih krajojlika Hrvatske. Na taj način uspostavljen model dokumentiranja obuhvaćao bi podatke o kulturnim i prirodnim sastavnicama krajojlika, fizičkim strukturama, materijalnim i nematerijalnim obilježjima, te bi osim opisnih sadržavao fotografske i kartografske prikaze. U dokumentiranju, prikupljanju, arhiviranju, upravljanju, analiziranju i izlaznim rezultatima svih vrsta podataka o krajojliku i njegovim sastavnicama predlaže se koristiti alate i tehnike geografsko-informacijskog sustava (GIS-a).

Na temelju saznanja iz dosad provedenih istraživanja te analizom i usporedbom s međunarodnim pristupima predlaže se model razvrstavanja kulturnih krajojlika u Hrvatskoj koji se nadovezuje na glavne kategorije UNESCO-a. Analizom stanja ocijenjeno je da su na teritoriju Hrvatske zastupljene sve tri glavne kategorije krajojlika unutar kojih se po svojim obilježjima i načinu formiranja prepoznaju različite vrste. Unutar kategorije namjerno oblikovanih krajojlika izdvajaju se perivoji, parkovi i vrtovi te pojedini tipovi urbanih, industrijskih, lječilišnih, fortifikacijskih i ostalih krajojlika vezanih uz različite institucije. U kategoriji organski razvijanih krajojlika razlikuju se: ruralni i poljodjelski krajojlici; urbani krajojlici nastali spontanom razvojem; pojedini fortifikacijski krajojlici; krajojlici posvećenih mjesta, krajojlici prometnica (putova, cesta i željeznica), arheološki krajojlici i krajojlici mora. U asocijativne krajojlike ubrajaju se krajojlici posebne povezanosti s mitskim ili vjerskim sadržajem, krajojlici nadahnuća, krajojlici sjećanja (memorijalni krajojlici) i slično. Navedene vrste krajojlika, nakon provedenog postupka vrjednovanja, odnosno dokazivanja postojanja svojstva kulturnog dobra, potvrđuju hipotezu o njihovoj raznolikosti i brojnosti te o potrebi učinkovitije zaštite i uključivanja u odgovarajuće planove razvoja i korištenja. Prihvatanjem modela prepoznavanja, dokumentiranja i

razvrstavanja kulturnih krajolika iznesenog u ovom radu, u izradi potrebnih podzakonskih dokumenata, pravilnika, uputa i smjernica omogućio bi se ujednačeni pristup na cijelom području Hrvatske te bi se ujedno osigurala stručna usklađenost i usporedivost s europskim krajolicima.

LITERATURA

- Alanen, R.; Melnick, R. (2000.), *Introduction: Why Cultural Landscape Preservation*, u: *Preserving Cultural Landscape in America*, John Hopkins University Press, Baltimore
- Alfrey, J., Clark, C. (1993.): *The Landscape of Industry: Patterns of Change in the Ironbridge Gorge*, Routledge, London
- Belfor, P. (2002.): *English Industrial Landscapes - Divergence, Convergence and Perceptions of Identity*, „Industrial Archaeology Review“, 20 (2): 19-31
- Dumbović Bilušić, B. (2012.): *Krajolik kao kulturno naslijeđe, Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Dumbović Bilušić, B.; Obad Šćitaroci, M. (2007.): *Kulturni krajolici u Hrvatskoj – identifikacija i stanje zaštite*, *Prostor* : 2(34) (2007), 15 (2007): 260-271
- Dumbović Bilušić, B. (2007.): *Zaštita i obnova industrijskog krajolika željeznice u Zagrebu*, *Informatica museologica*, 1-2: 32; 42-48
- Dumbović Bilušić, B.; Vrekalo, N. (2006.): *Kulturni krajolik Velikog Tabora – prepoznavanje, vrjednovanje i zaštita*, u: *Dvorci i ljetnikovci kulturno naslijeđe kao pokretač gospodarskog razvitka*, Obad Šćitaroci, M (ur.), Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; 191-206.
- Fowler, P. J. (2001.): *Cultural Landscapes: Great Concept, Pity about the Phrase*, u: *The Cultural Landscape. Planning for a Sustainable Partnership Between People and Place*, (ur. Kelly, R.): 64–82., ICOMOS UK, Oxford, May 1999., London
- Fowler, P. J. (2004.): *Landscapes for the World. Conserving a Global Heritage*, Windgather Press, Macclesfield
- Hicks, N. (1998.): *Environmental Protection in the Age of Economics – The Niue Experience*, „Journal of South Pacific Law“, 3 (2): 18-23.
- Hill, M.; Briggs, J.; Minto, P.; Bagnall, D.; Foley, K.; Williams, A. (2001.): *Guide to Best Practice in Seascape Assessment*, Countryside Council for Wales, Brady Shipman Martin, University College Dublin, The Marine Institute, Dublin
- Head, L. (2000.): *Cultural Landscapes and Environmental Change*, Oxford University Press, New York
- Melnick, R. (1984.): *Cultural Landscapes: Rural Historic Districts in the National Park System*, National Park Service, US Department of the Interior, Washington
- Obad Šćitaroci, M. (1992.): *Hrvatska parkovna baština, zaštita i obnova*, Školska knjiga, Zagreb
- Phillips, A. (1998.): *The Nature of Cultural Landscapes – A Nature Conservation Perspective*, „Landscape Research“, 23(1): 21-38
- Pressouyre, L. (2007.): *Introduction u: ICOMOS International Day for Monuments and Sites-Cultural Landscapes*, Annual Report (ur. Zangheri, L.), ICOMOS, Roma
- Rössler, M. (1999.): *Linking Nature and Culture: World Heritage Cultural Landscapes*
- u: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*: 10-15, UNESCO, Paris
- Sauer, C. O. (1925.): *The Morfology of Landscape*, „Publications in Geografy“, 2(2): 19-53
- Sirisrisak, T.; Akagawa, N. (2007.): *Cultural Landscape in the World Heritage List: Understanding on the Gap and Categorisation*, „City and Time“, 2(3): 12-17
- Storelli, C. (2003.): *The City as Heritage*, u: *Towns and Sustainable Development*, Council of Europe, Naturopa 100, Bietlot, Gilly
- Tiraa, A. (2006.): *Ra’ui in the Cook Islands - today’s context in Rarotonga*, „Traditional Marine Resources Management and Knowledge Information Bulletin“, 19: 11-15
- Von Droste, B.; Plachter, H.; Rossler, M. (1995.): *Cultural Landscapes of Universal Value*, Fischer Verlag, Jena
- *** (2005.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, UNESCO, Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage Centre, Paris whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf [10.06.2011.]
- *** (2011.): *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, UNESCO, Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, World Heritage Centre, Paris [66]
- ***(2012.a): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Rural Landscapes*, English Heritage, London
- ***(2012.b): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Institutional Landscapes*, English Heritage, London
- ***(2012.c): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Religion and Ritual post-AD410 Landscapes*, English Heritage, London
- ***(2012.d): *Register of Parks And Gardens Selection Guide: Urban Landscapes*, English Heritage, London
- Međunarodne povelje i preporuke
- Council of Europe (1995.): *Recommendation on the Integrated Conservation of Cultural Landscape Areas as Part of Landscape Policies* www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/resources/textsheritage_EN.asp (20.06.2010.)
- COE (2000.a): *Recommendation on European Cultural Heritage* www.coe.int/RecommendationEuropeanCulturalHeritage (20.12.2010.)

- Council of Europe (2000.b): *European Landscape Convention, Firenza* www.coe.int/EuropeanLandscapeConvention (20. 12. 2010.)
- ICOMOS (1964.): *Venice Charter*, www.icomos.org/charters/archives-e.pdf (20. 09. 2010.)
- ICOMOS-IFLA (1982.): *Charter on the Protection of Historic Parks and Gardens, Firenza* www.international.icomos.org/charters/florence.pdf (20. 12. 2010.)
- ICOMOS (1987.): *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas, Washington* www.international.icomos.org/charters/towns_e.htm. (14. 06. 2010.)
- ICOMOS (1996.): *Principles for the Recording of Monuments, Groups of Buildings and Sites* www.international.icomos.org/principles_recording_e.htm. (14. 06. 2010.)
- ICOMOS/Australija (1999.): *Charter for Places of Cultural Significance, Burra* www.icomos.org/australia/burra.html (20. 02. 2010.)
- ICOMOS (2005.): *Declaration on the Conservation of the Setting, of Heritage Structures, Sites and Areas, Xi'an*, www.international.icomos.org/charters/xiandeclaration.pdf (10. 06. 2010.)
- ICOMOS (2006.): *Worldwide Basic Inventory/Register Card for Cultural Landscapes* www.icomos.org/landscapes/inventory_card.htm (11. 12. 2011.)
- TICCIH/ICOMOS (2003.): *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* www.international.icomos.org/charters/nizhnytagil.Pdf (10. 06. 2010.)
- UNESCO (1972.): *World Heritage Convention, Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Paris*, whc.unesco.org/en/conventiontext (21. 12. 2010.)
- UNESCO (1992.): *World Heritage Convention, Paris*, whc.unesco.org/exhibits/cultland/histern.htm (02. 12. 2011.)
- UNESCO (2005.): *Vienna Memorandum on World Heritage and Contemporary Architecture - Manging the Historic Urban Landscape, Vienna*, whc.unesco.org/uploads/activities/documents/ (15. 12. 2010.)
- UNESCO (2005.): *Declaration on the Conservation of Historic Urban Landscapes, Paris*, whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity (10. 12. 2010.)
- UNESCO (2011.): *Proposals Concerning the Desirability of a Standard-Setting Instrument on Historic Urban Landscapes, Paris*, unesdoc.unesco.org/ (10. 12. 2012.)

ZAKONSKI DOKUMENTI

- Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, NN 69/99151/03, 157/03, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12 i 157/13.
- Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo, NN 5/07.
- Zakon o zaštiti prirode, NN 80/13.
- Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske, NN 89/11.

Summary

LANDSCAPE AS A CULTURAL HERITAGE – METHODS OF IDENTIFICATION AND CATEGORIZATION

Numerous cultural landscapes in Croatia have been recorded in literature and expert researches, but despite being treated as a distinct kind of cultural heritage, they are still not adequately identified, valorised and protected. One of the reasons is that despite the possibilities of legal protection, the criteria and standards for identification, documentation and valorisation thereof for entry into the Register of Cultural Properties of Croatia have still not been developed in detail. Based on an analysis of literature and documents of international organisations dealing with cultural heritage issues, the work was focused on exploring international approaches and methods of identification, categorisation and documentation of cultural landscapes. Based on authors' researches carried out so far and by analysis of and comparison with international approaches, a model has been proposed of categorisation of cultural landscapes in Croatia that builds on the UNESCO main categories. All three main categories of landscape within which different sub-categories are identified according to their features and mode of creation are represented on the territory of Croatia. Prominent in the category of clearly defined landscape designed and created intentionally by man are parks and gardens as well as some types of urban,

industrial, health resort, fortification and other landscapes related to different institutions. In the category of organically evolved landscapes a difference is made between rural and agricultural landscapes; urban landscapes created through spontaneous development; some fortification landscapes; landscapes of sacred sites, landscapes of roadways (pathways, roads and railways), archaeological landscape and sea landscapes. Associative cultural landscapes include landscapes of particular mythic or religious association of the natural element, inspirational landscape, memorial landscapes and the like. A prerequisite for identification and categorisation of cultural landscapes is adequate documentation, encompassing in a data base information on all cultural landscape factors organised according to a specific structure by which their features and mutual relations are described. Cultural landscape documentation comprises information on its cultural and natural components, tangible and intangible features, and along with descriptive, includes photographic and cartographic displays. The work contributes to the methods of identification, documentation and categorisation of cultural landscapes in Croatia in line with international standards and methodologies.